

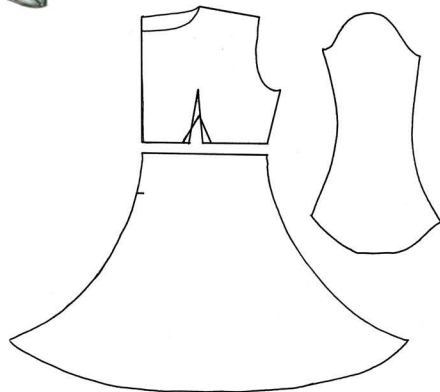
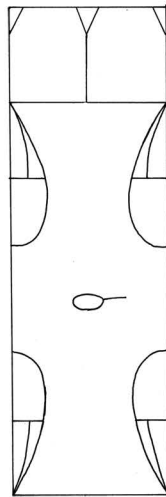
Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В.

Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного

Старожитності
околиць Комсомольська

Київ-Полтава
2005

Центр пам'яткознавства Національної Академії
наук України і Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури

Інститут археології
Національної Академії наук України

Державне підприємство "Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України"

Центр охорони та досліджень пам'яток
археології управління культури Полтавської
облдержадміністрації

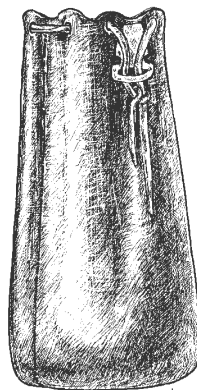
Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В.

Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного

СТАРОЖИТНОСТІ ОКОЛИЦЬ КОМСОМОЛЬСЬКА

THE ANTIQUITIES OF THE KOMSOMOLSK ENVIRONS

Частина II

*До VI міжрегіонального науково-практичного семінару
"Охорона та дослідження пам'яток археології"
(м.Комсомольськ, 13-15 серпня 2005 р.)*

Київ-Полтава
Видавництво "Фірма "Техсервіс"
ВЦ "Археологія"
2005

УДК 902/904 (477)
ББК 63.48 (4 УКР. — 4 Пол.)
С 89

Затверджено до друку Вченою радою Центру пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури,
прот. № 5 від 19 травня 2005 р.

Відповідальний редактор *Кулатова І.М.*

Рецензенти:

Гаврилюк Н.О., доктор історичних наук, голова Польового комітету
Інституту археології Національної Академії наук України

Івакін Г.Ю., доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології
Національної Академії наук України, член Головної Ради Українського Товариства охорони
пам'яток історії та культури

Каськова Л.Ф., доктор медичних наук, професор, завідувача кафедри дитячої терапевтичної
стоматології з курсом профілактики стоматологічних захворювань
Української медичної стоматологічної Академії

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В.

С 89 Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного: Наукове видання. — Київ-Полтава: Вид-во "Фірма "Техсервіс", ВЦ "Археологія", 2005. — 80 с.: іл. — Серія "Старожитності околиць Комсомольська". — Частина II. — (Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Інститут археології НАН України. Державне підприємство НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

У дослідженні наведено опис і культурно-хронологічну характеристику кількох поховань кургану № 9/2003 р., досліджених Єриствівською експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації в околицях м.Комсомольськ Полтавської області, в ході проведення охоронних розкопок поблизу с.Волошине, в зоні спорудження кар'єру Єриствівського родовища залізистих кварцитів ВАТ "Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат".

Публікуються унікальні матеріали, виявлені у похованні дівчинки-кочівниці золотоординського часу, серед яких — рештки візка, предмети особистого вжитку і залишки текстильно-шкіряного дитячого костюма та взуття XIV ст. Наводяться дані щодо стану здоров'я і захворювань населення початку пізньосередньовічної доби, отримані під час проведення медико-одонтологічного вивчення кісток скелета та зубів дівчинки. Комплексне вивчення знахідок і поховальної споруди дозволило здійснити численні реконструкції, що надають уявлення про матеріальну культуру золотоординських кочівників передступів Дніпровського Лівобережжя за післямонгольської доби та модельєрне мистецтво того часу.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, істориків культури і мистецтва, викладачів вищої і середньої школи, краєзнавців.

ББК 63.48 (4 УКР. — 4 Пол.)

ISBN 966-8892-04-6

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2005
© Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В., 2005
© Рисунки: Коваленко Г.В., Менчинська Т.В., 2005
© Видавництво "Фірма "Техсервіс", 2005

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Золотоординські старожитності Дніпровського лівобережного терасового лісостепу	7
2. Розкопки поблизу Волошиного під Комсомольськом	13
3. Курган № 9/2003 р.: стратиграфія і комплекси	17
4. Медичне дослідження кісткових решток	23
5. Речові знахідки	30
6. Залишки вбрання дівчинки-кочівниці	37
7. Матеріали, використані при поховальному обряді	49
8. Реконструкція костюму золотоординського часу	51
9. Висновки. Поховання з околиць Волошиного — унікальний комплекс доби пізнього середньовіччя	59
Література і джерела	61
Д о д а т о к: Крупа Т.М. Дослідження археологічної органіки з поховання 1 кургану № 9 поблизу Волошиного	66
Список скорочень	69
Резюме	76

Вступ

Довгий час історія та археологія перед- степових теренів Лівобережжя Дніпра для післямонгольської епохи практично зовсім не мала окреслених орієнтирів. І якщо існували окремі, вже відомі пам'ятки, то їх інтерпретація не виходила за межі припущень і непевних здогадок щодо появи останніх на землях, розташованих на північ від сточища Ворскли. Навіть у широко відомому дослідженні про історичну географію золотоординських володінь В.Л.Єгорова темі існування на Лівобережжі Дніпра окремих поселень чи некрополів XIV ст. присвячено не більше двох сторінок (*Егоров, 1985, с.86-87*). З часом і новими відкриттями стан справ змінився на краще, і проблемі наявності золотоординської людності та її контактам із давньоруським населенням післямонгольського часу у лісостеповому межиріччі Орелі, Ворскли, Псла, Сули і Сейму вже вдалося присвятити кілька наукових праць (*Беляєва, Кубишев, 1995, с.9-50; Приймак, 2003, с.111-138; Супруненко, Мироненко, 2003; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с.116-119; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004*).

Актуальність появи у світ нового дослідження, присвяченого оприлюдненню результатів розкопок унікальної поховальної пам'ятки золотоординського часу в околицях міста Комсомольськ на Полтавщині, зумовлена здійсненими в цьому мікрорегіоні Дніпровського лівобережного терасового лісостепу масштабними охоронними роботами, пов'язаними із проекту-

ванням і спорудженням кар'єру Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат». Напередодні і в ході останніх саме в цьому районі було виявлено та досліджено кілька виразних поховань кочівників другої половини XIII – XIV ст. (*Мироненко, Шилов, 2003; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004*), а в результаті суцільних розвідкових обстежень і охоронних розкопок 2003–2005 рр. — курганний і ґрунтовий некрополі золотоординської епохи (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005*).

Перше з кочівницьких поховань цього некрополя, що містилося в кургані № 9/2003 р., у складі групи I Стовбуватої могили поблизу с. Волошине, дало винятково важливі і багато в чому унікальні знахідки фрагментів одягу, взуття, вжиткові речі, антропологічні матеріали, що проливають світло не тільки на певні риси поховального обряду, ідеології тогочасного степового суспільства, а й на стан здоров'я населення тієї доби, репрезентують зразки модельєрного мистецтва епохи. Саме культурно-хронологічна атрибуція та комплексна характеристика матеріалів, здобутих під час дослідження цього поховання і кургану, стали предметом пропонованого читачеві дослідження.

Археологічне вивчення населення післямонгольського часу степового та лісостепового регіонів часто обмежувалося лише дослідженням решток житлових, гос-

подарських чи поховальних споруд, металевих, керамічних і скляних речей, що краще зберігалися у похованнях або виявлялися під час розкопок поселень. Поза увагою дослідників лишалися предмети особистого вжитку, що zostалися, в кращому випадку, у вигляді тліну, слідів чи відбитків, або й взагалі не збереглися: одяг, взуття, речі з дерева, текстилю, нетканих матеріалів.

Особливо це стосується одягу. Одяг того чи іншого народу тісно пов'язаний із його історією. На перший погляд, одяг: це сукупність предметів, які захищають людину від впливу зовнішнього середовища — холоду, спеки, негоди. Однак, подібне вузьке значення поняття буде неповним, бо навіть у повсякденному житті неважко помітити не тільки практичне призначення предметів костюму, а й їх зв'язок із широким колом духовних понять. За костюмом встановлюється не лише соціально-економічний рівень розвитку суспільства, а й етнічне походження людини, її релігійна належність, соціальний і сімейний статус, торговельні і культурні зв'язки окремих територій, і навіть політичні реалії того часу. Отже, костюм, як категорія матеріальної культури, що є однією з найважливіших етнографічних ознак, саме і виступає об'єктом дослідження.

Здійснення реконструкції костюма за його рештками, виявленими у похованні 1 кургану № 9 поблизу Волошиного, виявилось доволі актуальним завданням. Не зважаючи на наявність даних про більше ніж 800 кочівницьких поховань другої половини XIII — XIV ст., відомих дослідникам (Іванов, 2002, с. 116), при вивченні цих комплексів більш-менш істотних відомостей щодо складу і деталей дитячого вбрання було отримано обмаль. Тому створення нової, науково виваженої реконструкції костюма дівчинки-кочівниці, за матеріалами останніх розкопок, мало розширити уявлення про

асортимент й особливості одягу золотоординського часу.

Апробація результатів проведеного дослідження і реконструкцій здійснена на кількох наукових конференціях всеукраїнського і регіонального рівнів, зокрема, на 13-й Всеукраїнській науковій конференції „Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні” (Київ, 2005), Всеукраїнській науково-практичній конференції „Національна ідея в освіті й науці в умовах реформування державотворчих процесів в Україні” (Полтава, 2005), VI-му міжрегіональному науковому семінарі „Охорона і дослідження пам'яток археології” (Комсомольськ, 2005), на «круглому столі» «Моніторинг курганних некрополів Дніпровського Лівобережжя» (Суми-Зелений Гай, 2005), учасники яких схвально оцінили і жваво обговорювали висновки полтавських колег, надавши чимало цінних зауважень і пропозицій. Попередня публікація реконструкції костюма дівчинки-кочівниці побачила світ у Полтаві (Супруненко, Маєвська, 2005) та обійшла шпальти більшості українських часописів навесні-влітку 2005 р. (див. перелік у кінці списку джерел і літератури)

Наявність публікацій, інтерес колег та преси до рідкісної знахідки зумовили появу в світ цього видання в якості *другого випуску* у серії робіт „**Старожитності околиць Комсомольська**”, котрий підготовлено до друку напередодні проведення VI-го міжрегіонального наукового семінару „Охорона і дослідження пам'яток археології” (Комсомольськ, 13-15 серпня 2005 р.).

Вступ, розділи 1-3, 7 і 9 підготовлені О.Б.Супруненьком, розділ 4 — А.В.Артем'євим, розділи 5 та 6 — С.В.Маєвською і О.Б.Супруненьком, розділ 8 — С.В.Маєвською, рисунки до видання — Г.В.Коваленко і Т.В.Менчинською, основні графічні реконструкції виконані Г.В.Коваленко, фотознімки до видання — О.Б.Супруненьком.

1. Золотоординські старожитності Дніпровського лівобережного терасового лісостепу

Історичні процеси, які відбувалися на території передстепового межиріччя Орелі та Сули у Дніпровському лівобережному терасовому лісостепу з другої половини XIII до XV ст., привертати увагу лише кількох істориків та краєзнавців кінця XIX — початку XX ст. Історична доля регіону у післямонгольський час знайшла висвітлення у працях П.В.Голубовського, М.С.Грушевського (*Голубовский, 1881; 1908; Грушевський, 1992, с.602, 606-607, карта; 1995, с.9-20*), детальніше — уродженців регіону — В.Г.Ляскоронського і Л.В.Падалки (*Ляскоронский, 1897; 1903; 1907; Падалка, 1914*). Археологічними дослідженнями XX ст. були виявлені перші пам'ятки цієї епохи (*Зарецкий, 1912, с.111-120; Щербаковський, 1913, с.1-8*), лише побіжно охарактеризовані пізніше М.Я.Рудинським та О.О.Федоровським (*Рудинський, 1928, с.52-53; Федоровський, 1928, с.288-289*). Проте зазначений напрямок історико-археологічних досліджень не мав продовження через відомі історичні події XX ст. та панування тенденційних історіографічних установок і «заборонених тем» в українській радянській історичній науці.

В останній чверті XX ст. з'явилися праці, що поставили питання про вивчення культурно-історичної спадщини регіону золотоординської епохи (*Кучера, 1962, с.89-108; 1986, с.446-455; Довженок, 1978, с.76-82; Беляєва, 1982, 120 с.; Егоров, 1985, 248 с.; Шабильдо, 1987, 184 с.; Сухобоков, 1992, 216 с.*). Побачили світ і публікації результатів археологічних досліджень окре-

мих поселень та некрополів у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі (*Виногородська, 1988, с.47-57; Беляєва, Кубишев, 1995, с.9-50*), зокрема, на території історичної Полтавщини (*Кучера, 1962, с.89, 105-107; Сухобоков, 1992, с.116*). На початку XXI ст. здійснена спроба узагальнити наявні відомості про старожитності післямонгольської епохи передстепових просторів Дніпровського Лівобережжя (*Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, 82 с.*). А в зв'язку із відкриттям кількох золотоординських поховань у курганах в околицях Комсомольська (*Мироненко, Шилов, 2003*), пізньосередньовічна кочівницька проблематика стала актуальною при вивченні поховальних старожитностей пониззя р.Псел (*Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.77*).

У ході досліджень встановлено, що матеріальні свідчення існування життя у лісостеповому межиріччі Орелі й Сули у другій половині XIII - XIV ст. вказують на наявність відчутно помітних тут контингентів давньоруського населення, втягнутого в орбіту історичних подій золотоординської території. Археологічні пам'ятки цього населення представлені в регіоні рештками поодиноких городищ, численними селищами та окремими ґрунтовими некрополями (*Приймак, 2003, с.111-138; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.6, 18, рис.1*). Фінальний етап давньоруської історії краю співпадає з битвою литовсько-українського війська Великого князя Литовського Вітовта та величезної золотоординської армії темника

Тимур-Кутлука й хана Єдигея на Ворсклі 1399 р., яка, на думку фахівців, завершила давньоруську традицію розвитку на цьому Південно-Східному порубіжжі Русі (*Івакін, 2000, с.122-123*). Крім давньоруських післямонгольських старожитностей, виразною групою пам'яток цієї епохи у передстепових районах Полтавщини є золотоординські, що датовані кінцем XIII – початком XV ст. (*Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.163-165, карта 21.3 на с.161*).

Останні представлені залишками кількох поселень, серед яких на сьогодні найбільш відомі: затоплене Дніпродзержинським водосховищем містечко у гирлі Ворскли, на території колишнього с.Правобережна Кишенька Кобеляцького району; некрополь цього ж поселення, залишки якого знаходяться над сучасним селом на Мечетській горі; окремі поховальні комплекси та скарби монет (рис.1).

Рештки поселення золотоординської доби у Правобережній Кишенці займали піщане підвищення другої надзапленої тераси правого берега Ворскли, практично у центрі колишнього затопленого райцентру, площею 1,5-2,0 га. Знахідки золотоординського часу — уламки кераміки, мідні та срібні монети виявляли ряд дослідників і збирачів, в тому числі М.П.Кучера, Д.Я.Телегін, В.М.Шалобудов. Чимало ординських матеріалів траплялися і в ур.Острів, посеред колишнього райцентру. Керамічні знахідки вказаної епохи виявлені й за 0,2-0,3 км на північний схід від сучасного села, на закріплених від водної ерозії берегах Ворскли (*Супруненко, 1983-зв., арк.27; Супруненко, Мироненко, 2003, с.61; Кулатова, 2003, с.116*). Археологічно пам'ятка у Правобережній Кишенці не досліджувалася.

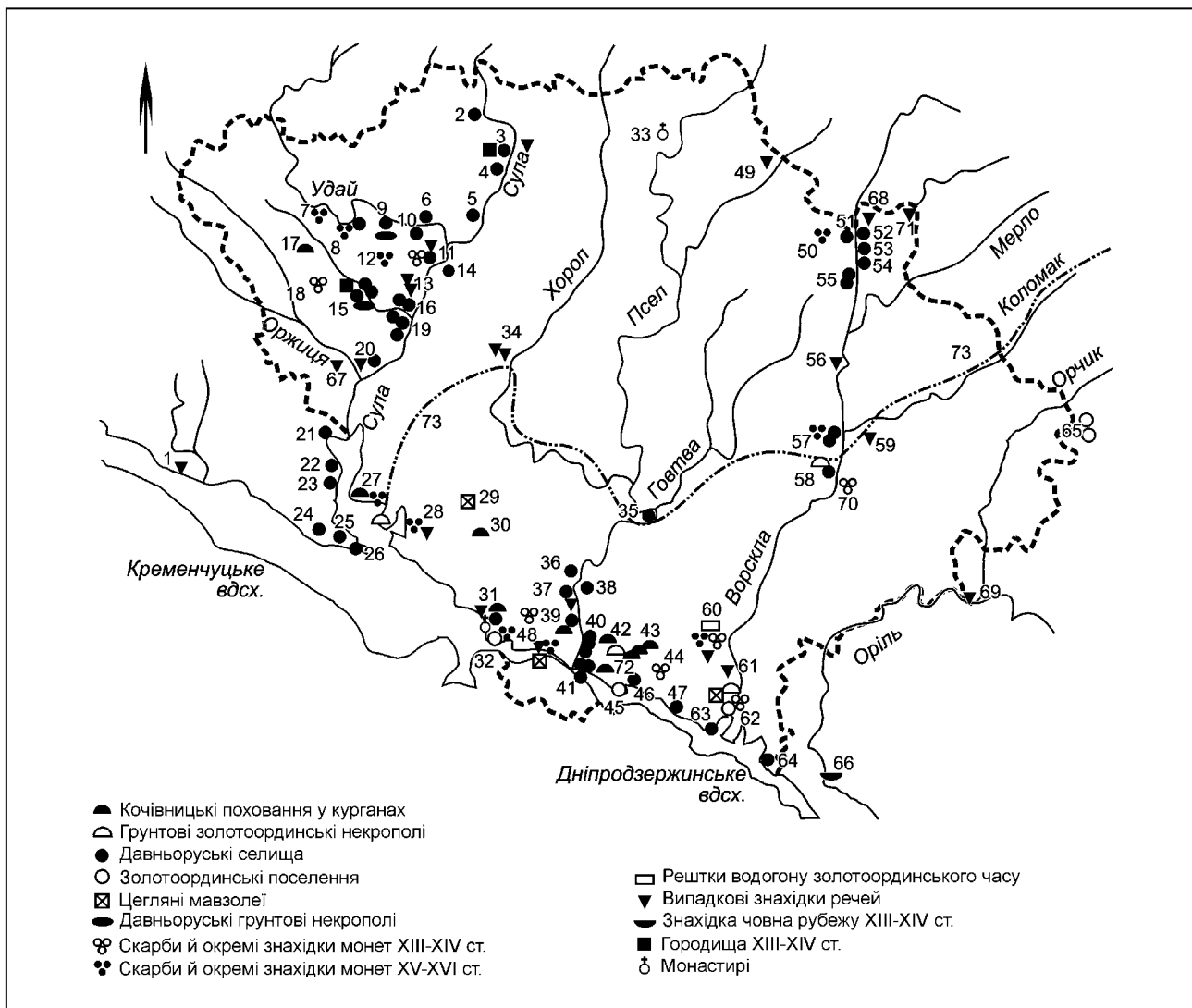
Некрополь Кишеньківського поселення (*[Супруненко], 1998, с.529*) вивчався І.А.Зарецьким та В.М.Щербаківським 1912 р., оглядався М.А.Станом у 1941 р. і обстежувався О.Б.Супруненком 1983 р. (*Зарецький, 1912; Щербаковський, 1913, с.3-5; Стан, 1994, с.28; Супруненко, 1984, с.29*). Він розташований на краю плато мису високого корін-

ного берега Ворскли в ур.Мечеть. Кладовище займало площу понад 6 га і було частково пошкоджене кар'єром цегельного заводу. На Мечетській горі досліджені фундаменти двох центричних купольних гробниць, виявлені рештки основ ще двох мавзолеїв, а також ями кількох ґрунтових поховань. Розміри мавзолеїв становили 7,4х7,4 та 9,5х9,5 м. Вони зводилися із квадратної та прямокутної за формою, добре випаленої товстої цегли розміром 20-23 х 20-23 х 6,0-6,5 см на глиняному розчині (*Щербаковський, 1913, с.3-6*). З південного боку споруд були простежені залишки входів і невеликих ганків; біля одного із них — цегляної вимостки. У першому мавзолеї досліджено три, другому — один склеп, викладені цеглою, що містили 5 пограбованих поховань, здійснених у дерев'яних трунах. Споруди постраждали від діяльності грабіжників та вибирання у XIX ст. цегли місцевим населенням. Виявлені уламки майолікових кахлів з голубою та зеленкуватою поливою, плиток на кашині з підглазурним візерунком білого, блакитного і синього кольорів, фрагменти теракотових архітектурних прикрас, шматки вапняної штукатурки і гіпсу, що належали купольним поховальним спорудам, добре відомим на некрополях золотоординських міст Поволжя, Середньої Азії, Молдови, Криму XIV ст. (*Федоров-Давыдов, 1981, с.233*).

Досліджені кілька ям пограбованих ґрунтових поховань, із розвалами цегляних надмогильних масштаб у заповненні, уламками залізних цвяхів, фрагментами червоно-та жовтоглиняного кружального посуду (*Зарецький, 1912, с.111-120; Щербаковський, 1913, с.1-8; Супруненко, 1983-зв., арк.23-27*). З некрополя походить знахідка фрагмента срібної пайцзи із отвором та слідами напису арабською мовою (*Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.23*).

Ще один ґрунтовий некрополь поселення золотоординського часу виявлений на краю мису третьої надзапленої тераси р.Ворскла, поряд із городищем роменсько-давньоруського часу в с.Старі Санжари

1. Карта пам'яток пам'яток другої половини XIII — XV ст. межиріччя Орелі та Сули.

- 1 — Панське; 2 — Лохвиця; 3 — Сенча, Микільська гірка; 4 — Сенча, ур.Сампсоніїв острів; 5 — Снітин; 6 — Городище; 7 — Пирятин; 8 — Повстин; 9 — Лушники; 10 — Хитці; 11 — Лубни; 12 — Лубенський р-н; 13 — В'язівок; 14 — Засулля; 15 — Олександрівка, г.Пріся та околиці; 16 — В'язівок, гирло р.Сліпорід; 17 — Заріг; 18 — Оржицький р-н; 19 — Мацківці, ур. Городище та Каблучка; 20 — Тарасівка; 21 — Вел. Бурімка; 22 — Ляшівка; 23 — Кліщенці; 24 — Вереміївка; 25 — Жовнин; 26 — Воїнська Гребля; 27 — Шушвалівка; 28 — Пронозівка; 29 — Веселий Поділ; 30 — Устимівка; 31 — Градизьк та околиці, г.Пивиха; 32 — Максимівка; 33 — околиці Гадяча, Красногірський монастир; 34 — Хорол; 35 — Говтва; 36 — Остап'є; 37 — Манжелія; 38 — Запсілля; 39 — Омельник, Давидівка; 40 — Дмитрівка і хут. Суки; 41 — Комсомольськ, Золотнище; 42 — Підлужне-Солонці, кург. "Цегельня"; 43 — Волошине, Єристівка, кург. "Кормилиця"; 44 — Салівка; 45 — Келеберда; 46 — Павлівка; 47 — Григоро-Бригадирівка; 48 — Білецькіє плавні, Кременчук; 49 — Зіньків; 50 — ур.Скоробір; 51 — Більськ; 52 — Котельва, ур.Рубіжне; 53 — Млинки; 54 — Деревки; 55 — Глинське; 56 — Михайлівка; 57 — Полтава; 58 — Старі Санжари; 59 — Макухівка, ур.Біла Гора; 60 — Кобеляки; 61 — Правобережна Сокілка; 62 — Правобережні Кишеньки; 63 — Переволочна; 64 — Радянське; 65 — Красноград та околиці; 66 — Царичанка; 67 — Оржиця; 68 — Котельва, околиці; 69 — Руський Орчик; 70 — Мала Перещепина; 71 — Пархомівка; 72 — Дуканичі; 73 — ймовірна лінія розмежування золотоординських та литовських володінь у другій половині XIV ст.

(Решетники) Новосанжарського району. У його складі досліджено три випростаних поховання, впущених у культурний шар посаду XII — XIII ст. Поховані (чоловіки та підліток) були вміщені у неглибокі підпрямокутні ями, розміром від 1,4x0,6 до 2,1x0,7 м, без помітних слідів гробовищ. В одному випадку простежені рештки поперечної дошки перекриття. З поховального

інвентаря відзначимо лише астрагал — у чоловічому похованні, а також білонове скроневе кільце з петелькою, виявлене в обвалі відслонення неподалік (*Артем'єв, Мироненко, Супруненко, 2003, с. 70-71, рис. 1:5-6*).

Сліди поселень золотоординської доби відомі за знахідками в долині р.Берестова, на південний схід від Краснограда (Харківська обл., колишня Полтавська губ.),

на лівому березі Дніпра — на південний захід від с.Максимівка, поблизу с.Келеберда Кременчуцького району (*Артем'єв, Мироненко, Супруненко, 2003, с.69-71; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.24, 27*). Відзначені й окремі знахідки речей золотоординського часу: фрагментів та цілих зразків литих дзеркал із рослинно-зооморфним сюжетом — неподалік сс. Давидівка під Омельником, Максимівка Кременчуцького району, смт.Градицьк Глобинського району на Полтавщині (*Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, рис.25, 28*), що мають паралелі з численною групою подібних побутових виробів із Болгару, Увекського та Велико-Кучугурського городищ (*Полякова, 1996, с.230; Педашковський, Ракушин, 1998, с.33; Попандоупо, 2002, с.227-229*).

Нещодавно уламок більш вишуканого дзеркала із зображеннями типу “гону тварин” — собак, що гоняться за лисицями (рис.2), — близького до серій відділів М і О, типу II (*Федоров-Давыдов, 1966, с.83*), а, за сучасними типологічними побудовами, — типу Ч-І, за С.О.Плетнєвою, Г.О.Федоровим-Давидовим, із доповненнями В.О.Іванова та В.А.Кригера (*Іванов, Кригер, 1988; Руденко, 2004, с.122*), разом із іншими знахідками, виявлений красзнавцем О.В.Сидоренком край вершини яру, на схилі правого корінного берега р.Сула, на захід від с.В'язівок Лубенського району Полтавської області (*детальніше див.: Сидоренко, Супруненко, 2005*), вірогідно, засвідчуючи неподалік на плато наявність зруйнованого поховання XIV ст. Це й не дивно, зважаючи на місцезнаходження досить неординарної знахідки в окрузі літописного Сніпорода, до якого, за правління Вітовта, неодноразово переселялися «черкеси» — вихідці з Північного Кавказу (*Падалка, 1914; Шабульдо, 1987, с.27*).

Щодо згаданого уламка дзеркала, то він належав виробу із орнаментациєю з трьох смуг. Зберігся фрагмент із високим бортиком, частиною зовнішнього орнаментального кола із зображенням гону тварин на фоні рослинного візерунку (рис.2). Подібні

дзеркала представлені у збірці Національного музею Республіки Татарстан, а прямою аналогією є саме одне із дзеркал цієї колекції (*Руденко, 2004, с.139, рис.4:8*, а також: *рис. 4-6, 7*). Знахідки таких дзеркал виявлені на Лаїшевському і сусідніх селищах золотоординської доби, Байраки-Тамакському могильнику у Татарстані, а також у Чечні та Інгушетії (*Казаков, 1978, с.94, рис.47:6; 1988, рис. 4:22; Виноградов, 1987, с.267-269, рис.2*). Такі дзеркала пов'язують із продукцією болгарських майстрів, проте, на думку фахівців, їх сюжет бере початок від східної (китайської) традиції, запозиченої у декоруванні подібних виробів доби Трьохцарювання та династії Східної Цинь (*Древний Китай, 2003, с.200, прим. к рис.200; Руденко, 2004, с.122*).

Ще однією групою пам'яток золотоординської епохи регіону є поодинокі поховання кочівницького населення, яке, до певної міри, використовувало степові ділянки межиріч великих рік Лівобережного лісостепу чи кочувало вздовж Дніпра, між лісовими масивами у заплавах Сули, Псла, Ворскли та Орелі.

Поховальні старожитності кочівників золотоординського часу у лісостепових теренах, крім згаданих вище впускних поховань у курганах «Цегельня» та «Кормилиця» під Комсомольськом (*Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.32-33, рис.32-33*), до останнього часу були відомі лише у складі некрополя, розташованого на вершинах невеликих курганів чи пагорбів другої-третьої терас в околицях с.Шушвалівка Глобинського району Полтавської обл., на так званому Шушвалівському острові (*Там само, с.30-31*). Ці матеріали зібрані в розмивах Кременчуцького водосховища і невеликою добіркою прикрас репрезентовані в колекції Кременчуцького краєзнавчого музею (*Там само, рис.29*). У складі Шушвалівського кладовища досліджене поховання рядового кочівника, який мешкав у прикордонні колишньої Переяславської землі (*Мокляк, Морозко, 1992*). Воно знаходилося у прямокутній ямі шириною 1,1 м,

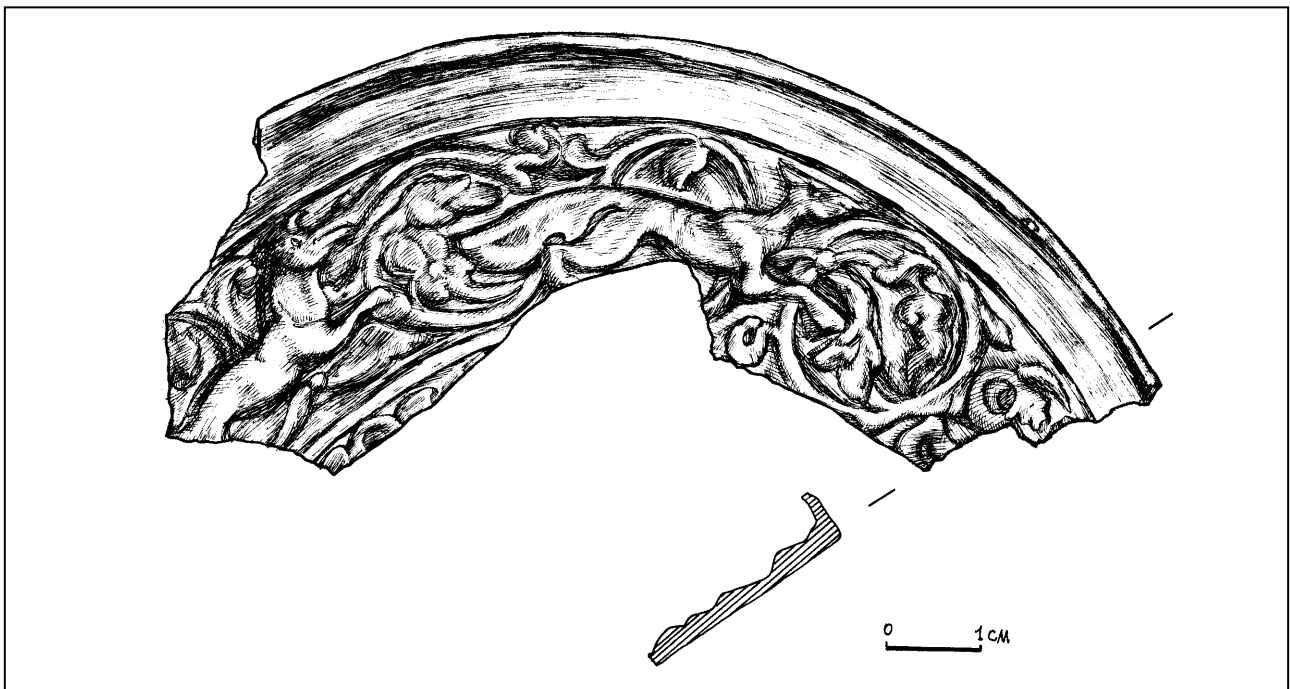

Рис. 2. В'язівок, с., околиці. Лубенський р-н Полтавської обл. Уламок дзеркала. Олов'яниста бронза. Знахідка О.В.Сидоренка, 2005 р.

довжиною, напевне, близько 2,0 м. Небіжчик, чоловік віком 55-60 років, лежав у випростаному положенні на спині, головою на північ, з укладеними вздовж тулуба руками, кисть однієї з яких лежала на миску. Поховання супроводжувалося намистиною-амулетом, залізними вістрям списа, залишками сагайдака з п'ятьма наконечниками стріл, кочедиком, двома різної форми ножами, кресалом і кременем, деталями поясного набору, кільцями від упряжі коня, біметалевою чашечкою – моделлю казанка. Небіжчик належав до числа місцевих кочівників, вірогідно, колишніх конфедератів Русі, які кочували у степах Полтавщини ще до Батисевої навали. Зовнішній вигляд цієї людини, відтворений за кістками черепа антропологом С.О.Горбенком, засвідчив поєднання європеїдних та монголоїдних рис (Горбенко, 1994, с.85-87; Толочко, 1999, с.185, рис.43). З числа знахідок у розмивах поряд зі зруйнованими похованнями походять кілька бронзових карбованих рельєфних дев'ятипелюсткових поясних блях турецького виробництва (Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.30, рис.29:1) на кшталт прикрас ремня з Очакова, які, щоправда, мають вигляд шестипелюстко-

вої розетки, і датуються початком XVI ст. (Біляєва, 2004, с.83-84, рис.1).

Отже, відкриття некрополя золотоординських кочівників у курганах між сс. Волошине і Дуканичі Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ, в ході досліджень на території Єристівського родовища залізистих кварцитів у 2003-2005 рр., стало вагомим підтвердженням поширення поховальних старожитностей кінця XIII - XIV ст. на теренах краю. Роботами трьох останніх років досліджено 12 підкурганних золотоординських поховань кінця XIII – першої половини XIV ст. та ґрунтовий могильник другої половини XIV ст., що налічує більше ніж 20 поховань, влаштований у насипу кургана № 2/2004-2005 рр., і захоронення якого вже здійснювалися за мусульманським обрядом.

Уже перше із досліджених поховань у кургані № 9/2003 р. виявилось далеко не ординарною пам'яткою, інтерпретація матеріалів якої й склала основу цього видання.

Аналізуючи відомі на сьогодні знахідки, можна розцінювати появу золотоординських пам'яток на південному заході Орільсько-Сульського межиріччя, здебільшого на початку – у середині XIV ст., як наслідок закріплення степових просторів Се-

реднього Подніпров'я за Західним улусом Золотої Орди, його намагання здійснювати повний контроль за Переволочинською, Кременчуцькою, Градизькою та іншими менш значними дніпровськими переправами (Супруненко, Мироненко, 2003, с.65-66). Адміністративний центр західних ординських володінь за беклярибека Мамаю — темника і фактичного володаря улуса — був перенесений в район Запоріжжя, до міста Шехрал-Джедід на Великих Кучугурах у Дніпровському Великому лузі (Ельников, 2001, с.166), а всі території на захід від Волги — вже були об'єднані під єдиновладним керівництвом цього правителя більшої частини Орди (Сафаргалиев, 1960, с.133; Егоров, 1980, с.194, 201). Між іншим, збереглися відомості перських авторів про існування найпівнічніших передстепових володінь ординських князів кінця XIV ст.: на Лівобережжі — Бек-Ярика, Правобережжі — Хурмадая (Тизенгаузен, 1884, с.179; Шабульдо, 1987, с.143-144). Саме центром володінь першого і могло бути згадане вище Кишеньківське поселення.

Частина згаданих пам'яток, на думку окремих дослідників, може свідчити про колонізацію великими князями Ольгердом, а пізніше Вітовтом — на поч. XV ст., ворсклинського прикордоння, при його відході до Великого князівства Литовського після битви на Синіх Водах, а особливо — після походу Тімура до Києва 1395 р. та битви на Ворсклі 1399 р. (Шабульдо, 1987, с.143; Русина, 1998, с.84-94). Заселення пустуючих земель здійснювалося литовськими правителями шляхом надання земельної власності переселенцям із Орди, Криму і Північного Кавказу (Падалка, 1914, с.41-42). Цій меті слугувало і зведення нових фортець, часом на місці золотоординських поселень. Зокрема, мандрівники згадують укріплення у Гебердеєвому Розі (Келеберді) та Кременчуці на Дніпрі, начебто споруджені за Вітовта на початку XV ст. (Eryka Lassoty, 1972, s.183). Під 1430 р. є відомості про заселення «пустої

слободи» у Полтаві (Падалка, 1914, с.44).

Таким чином, пам'ятки золотоординської епохи пониззя Ворскли та Дніпровського лівобережного терасового лісостепу майже впритул „підходять” хронологічно до синхронних їм у часі археологічних проявів облаштування кордону Литовсько-Польської держави, що і зумовлює поступове зникнення перших на початку XV ст. (Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с.39). Тому межа між ординськими і литовськими старожитностями має, ймовірно, пролягати від гирла Сули до Хоролу, а далі — по степах межиріччя Сули і Псла — на Говтву, у Поворсклі — проходити через Старі Санжари чи нижче останніх до гирла Коломака, прямуючи вздовж правобережжя цієї річки на схід, до басейну Сіверського Дінця (Супруненко, Мироненко, 2003, с.66-67).

Отже, археологічні знахідки і досліджені комплекси засвідчують, що у другій половині XIV ст. територія Сульсько-Орільського межиріччя була розподілена між Великим князівством Литовським — правонаступником Русі — і Західним улусом Золотої Орди. Більшість золотоординських старожитностей, зокрема, на території історичної Полтавщини, хронологічно обмежуються періодом другої половини кінцем XIII - XIV ст., або, що менш ймовірно, початком XV ст. Все це вказує на вагомий вплив віхової історичної події — битви на Ворсклі 1399 р. — на долю як давньоруського післямонгольського, так і золотоординського населення у передстеповому прикордонні двох держав. Саме наслідки цієї події, спустошення ворогуючими сторонами окраїнних земель, вплинули і на занепад золотоординських поселень, і на зникнення давньоруських селищ у регіоні, остаточно знищених під час набігів кримських татар на початку XV ст. (Падалка, 1914; Шабульдо, 1987, с.191-192; Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.173).

2. Розкопки поблизу Волошиного піг Комсомольськом

У липні-вересні 2003 р. Єристовський загін Охоронної археологічної експедиції Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології, очолюваний кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником, заслуженим працівником культури України О.Б.Супруненко*, провів дослідження курганів у складі трьох груп на майданчику землевідводу під спорудження кар'єру Єристовського родовища залізистих кварцитів Відкритого акціонерного товариства «Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат». Район досліджень розташований за 6-7 км на північний схід від м.Комсомольськ, між сс.Дуканічі, Волошине, Солонці Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ та сс.Ємці й Єриставка Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області (рис.3). Цим роботам передували детальні археологічні розвідки, результати яких (Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2003-зв., 52 арк.; Супруненко, Кулатова, Артем'єв, Миєвська, Мироненко, 2003-зв., 258 арк.), разом із публікацією наслідків досліджень курганів групи III поблизу Волошиного, вже оприлюднені друком (Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2004, с.5-46; Супруненко, Кулатова, Маєвська, 2004, с.47-135).

Це дослідження має на меті ввести до наукового обігу матеріали унікального по-

ховального комплексу золотоординського часу, виявленого під час розкопок у невеличкому кургані № 9/2003 р. групи I неподалік Волошиного. Публікація є продовженням видань серії «Старожитності околиць Комсомольська», перше з яких побачило світ улітку 2005 р. (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005).

Зауважимо, що дослідження курганів велися на знос, із застосуванням землерийної техніки різних типів, а також суто вручну — при вивченні поховань, інших об'єктів під курганним насипом чи поза його межами. Із застосуванням землерийної техніки досліджений і міжкурганний простір та територія навколо курганів групи I поблизу Волошиного, на загальній площі більше 7 гектарів. Для стратиграфічних спостережень на невеликих курганах залишалися 1-3 бровки (рис.4:1). Всі вказівки на глибини, крім випадків, обумовлених у тексті окремо, подані від рівня „0” — репера, за який приймалася сучасна розкопкам вершина кургану — його умовний центр.

При перебіленні польових креслень, на всіх з них, враховані відхилення магнітного відповідника напрямку „північ” від географічного, визначені інструментальним способом. Адже при користуванні будь-якими геодезичними приладами з магнітними стрілками на цій ділянці, з наявністю значної

* У складі загону працювали заступник начальника загону, зав. відділом охорони пам'яток археології Центру Кулатова І.М., зав. відділом фондів Центру Мироненко К.М., мол. науковий співробітник Охріменко А.І., краєзнавець Лямкін В.В., лаборанти Радченко М.О., Сидоренко О.В., студенти-практиканти історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка Пуголовок Ю.О., Огуй М.І., Удовиченко О.І., співробітник архівного відділу виконкому Комсомольської міської ради Сергачова В.О. та ряд ін.

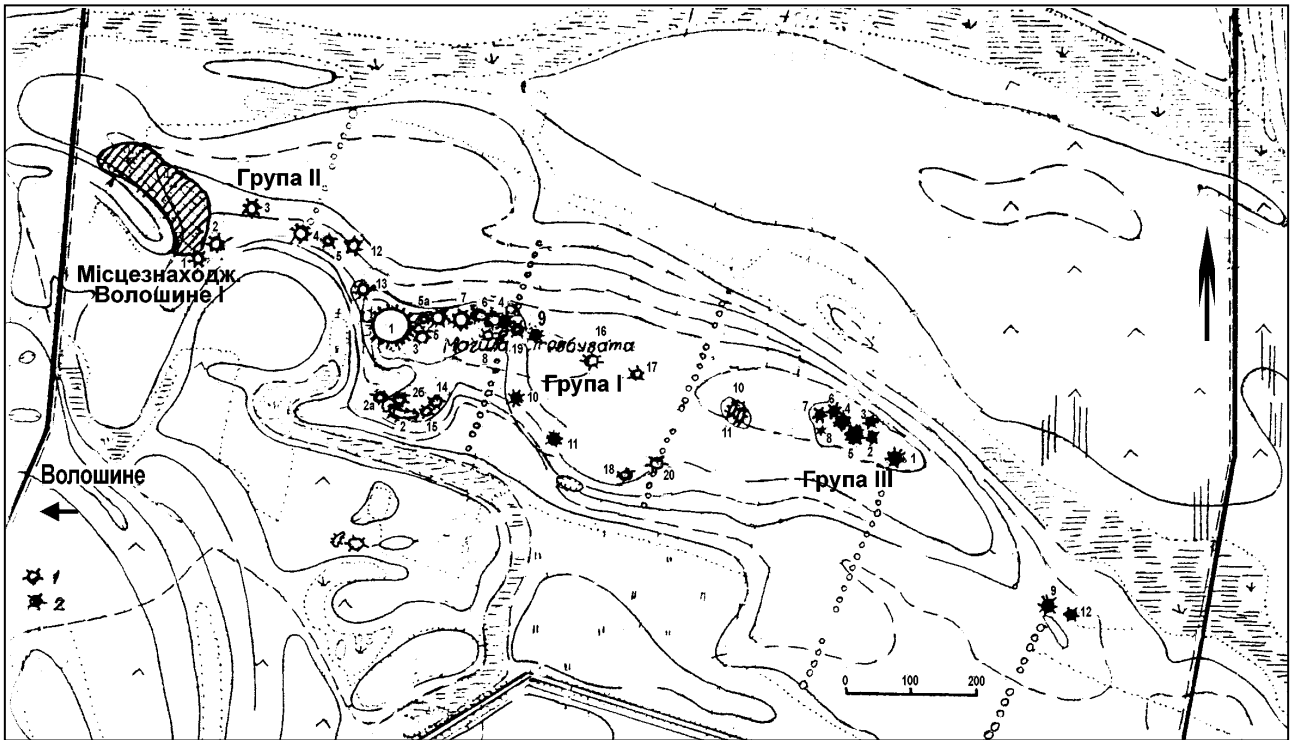

Рис. 3. **Волошине, с.** Загальний план розміщення груп курганів I, II і III, місцезнаходження й окремих насипів. За дослідженнями 2003-2005 рр.
Умовні позначення: 1 — кургани, досліджені у 2004-2005 рр.; 2 — кургани, розкопані у 2003 р.
Товстою лінією з пунктиром позначені межі майбутнього кар'єру.

магнітної аномалії, величина відхилення складала 38-40° на захід. Для кургана №9 похибка у градусах для уявного повороту стрілки-вказівника на фотознімках становить приблизно 38°. Подібну операцію при фотографуванні здійснити не вдалося, адже інструментальне коригування „півночі” фахівцями-геодезистами було здійснене тільки перед завершенням дослідницьких робіт.

Зазначимо, що колекція знахідок з розкопок кургана передана на постійне зберігання до Полтавського краєзнавчого музею, частина знахідок сировинного характеру, а саме, рештки виробів зі шкіри — зберігаються у фондах Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському Національному університеті ім.В.Н.Ка-

разіна, антропологічні матеріали — знаходяться в Лабораторії медичної та історичної антропології Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології. Щоденникова і фотографічна польова документація зосереджені у Науковому архіві цього ж Центру.

Досліджений курган знаходився неподалік с.Волошине Дмитрівської сільської ради міста Комсомольськ, на підвищенні правого берега Ємцівського болота, розташованого на вододілі рр.Сухий Кобелячок і Псел та серед незначних підвищень другої тераси лівого берега р.Дніпро, за 4,2 км від останнього (рис.3).

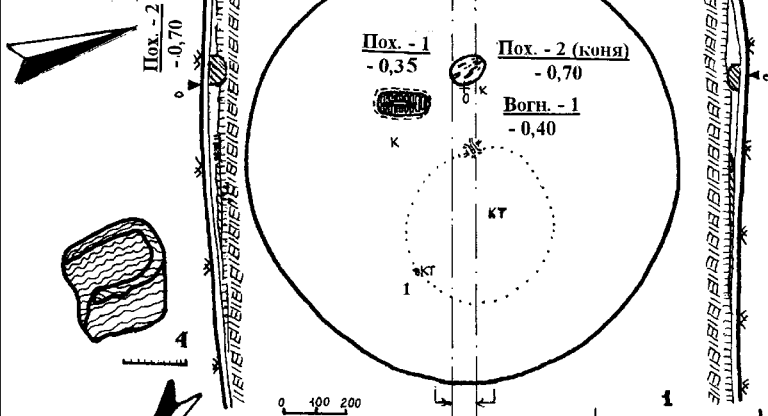
Він займав панівну вершину піщаного останця корінного берега — гряди підви-

Рис. 4. **Курган 9/2003 р.** План, профілі бровки, плани поховань 1 та 2, знахідки (4,5). >>>
Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — темносупіщане заповнення; 3 — супісок сірого кольору; 4 — мішаний ґрунт; 5 — чорноземно-супіщане заповнення; 6 — похований ґрунт; 7 — материк; 8 — пісок; 9 — дерево; 10 — вуглини; 11 — мішаний ґрунт темного кольору; 12 — кротовини; 13 — межі первинного насипу; 14 — вогнища; 15 — сліди тканини рослинного походження; 16 — рештки повсті; 17 — шкіряний тлін; 18 — кістки тварин; 19 — фрагменти кераміки; 20 — рештки шкіри; 21 — плями від текстильно-шкіряного одягу; 22 — береста.

На плані пох. 1 цифрами позначені: 1 — берестяна посудина; 2 — деталі дерев'яного візка; 3 — шкіряна петля і зав'язка; 4 — рештки шкіряного взуття; 5 — залишки шкіри від штанів; 6 — розвал залізного ножа; 7 — рештки шкіряного підсумку-кисета з астрагалами; 8 — фрагмент залізної пряжки. *Матеріал:* 4 — береста; 5 — дерево.

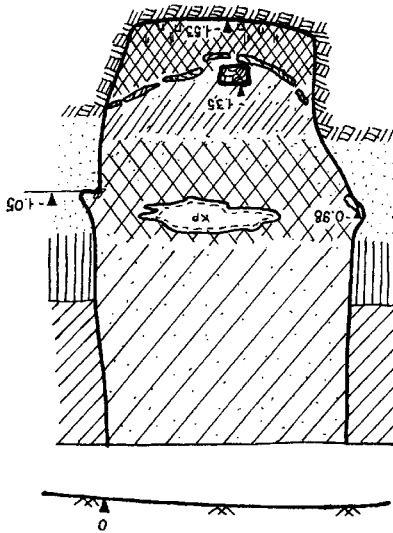
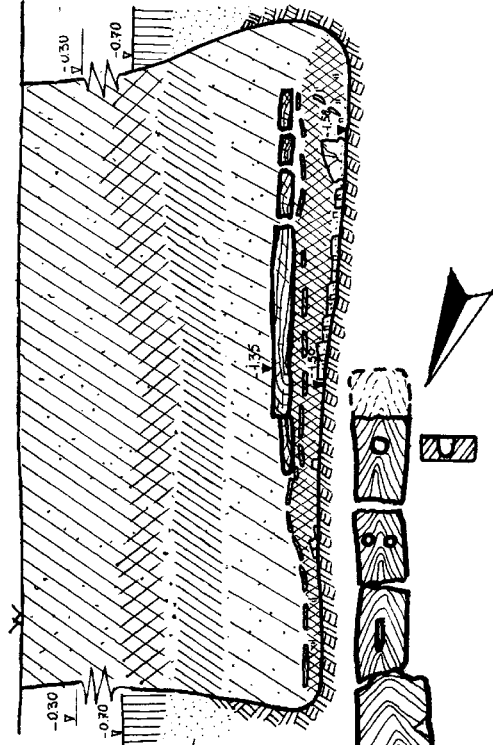
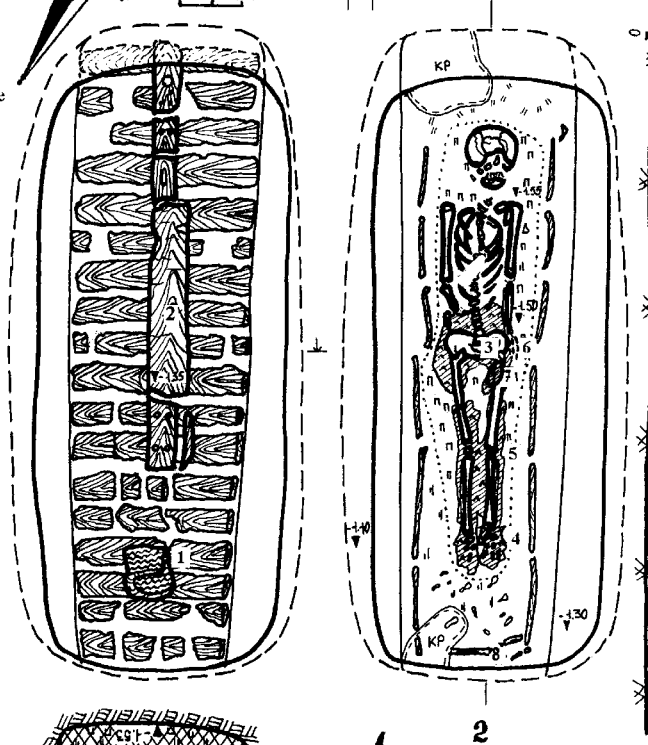

Волошине
Гр. к. I, к. 9
План

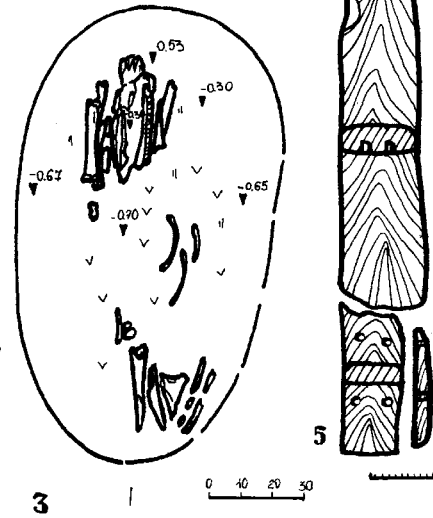
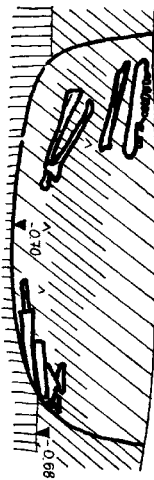

Волошине
Гр. к. I,
к. 9
Пох. - 1

Волошине
Гр. к. I,
к. 9.
Пох. - 2

шення Стовбуватої могили, довжиною понад 1,3 км при ширині 0,30-0,45 км, розташовану посеред двох заплавних рукавів старого русла, що перетворилися на пересохлі болітця (рис.3). Висота цього останця коливається у межах 5-8 м над рівнем оточуючих стариць і боліт, має абсолютну позначку 82,1 м на Стовбуватій могилі — найбільшому кургані у складі трьох груп, розміщених на цьому піщаному підвищенні.

Останець знаходиться між сс. Волошине й Єристівка, за 1,1 км на схід від першого села, а також 1,2 км на захід від другого, зліва від шосе сс. Дмитрівка — Колгоспна Гора — Єристівка. На ньому розміщувалося чотири десятки курганів, умовно розподілених на три мікрогрупи. Більша частина курганів мала незначні розміри та помітну розораність. У 2003 р. досліджувалися кургани двох груп — I (розкопки лише розпочаті, завершені 2005 р.) та III (проведені повністю).

Група курганів I (група Стовбуватої могили) розташована на південно-західному відрозі останця, позначеному максимальним підвищенням у 8,0 м над рівнем заплави, а в плані — округлими мисоподібними виступами, біля підніжжя яких знаходяться обводнені луки із заглибинами солонцюватих стариць (рис.3).

Група складалася з 23 курганів та курганоподібних насипів, переважно незначної висоти, згрупованих на схід та північний захід від великого кургану — Стовбуватої могили (№ 1) (рис.3). Висота менших курганів — 0,2-0,8 м, їх діаметри — 10-25 м. Більшість із курганів дуже розорана, має насипи з переважанням у їх складі супіску і розташована поряд зі Стовбуватою могилою, частина ж — витягнута скривленим ланцюжком вздовж південного схилу останця. Саме ці насипи у повній мірі були піддані дії природних та господарських чинників — впливові вітрової й водної ерозії, неблаганному розорюванню, адже знаходилися на невеликих піщаних виступах над схилами.

Лише найбільший курган групи, крім позначення на ряді карт кінця XIX - XX ст., був здалеку помічений 1986 р. Г.М.Некрасовою (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986-зв., арк.51*) та неодноразово оглядався Ю.О.Шиловим (*Стахив Н., Стахив Т., Дихтяр, 2001, с.3; Шилов, 2005, с.9-20*). Опис курганів групи, за обстеженнями 2002-2003 рр., опублікований О.Б.Супруненко, К.М.Мироненком і І.М.Кулатовою (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, 2004, с.33-34, 43*).

3. Курган №9 / 2003 р.: стратиграфія і комплексу

Розораний і дуже розтягнутий насип кургану № 9 знаходився у східній частині групи, займаючи вершину пануючого підвищення останця, за 0,19 км на схід від кургану № 1 групи I — Стовбуватої могили (рис.3). Курган довгий час розорювався, а внаслідок останніх сільськогосподарських робіт 1998 р. був трохи нагорнутий — на 0,3 м, — під час переміщення ґрунту з виямки, розташованої трохи західніше насипу (рис.4:1: *див. профілі бровки*). На час досліджень отримав новітнє задернування.

Нівельована висота насипу — 0,70 м (реальна — близько 0,45 м), діаметр — 13,5 м (рис.4:1). Відхилення показників магнітних вимірювальних приладів у межах насипу кургана складало $38^{\circ}23'10''$ на захід, а на час магнітних бур — більше 45° . Це помітно за змінами напрямку стрілок-вказівників на фотознімках.

Курган досліджувався на знос, із залишенням для стратиграфічних спостережень центральної (вісьової) бровки, шириною 0,75 м, орієнтованої у напрямку північний захід — захід — південний схід — схід (рис.4:1).

Характер та стратиграфія насипу. Насип зведений переважно із сіро-коричневого та світлосірого супіску — поверхневого ґрунту, взятого навколо, і споруджений, не менше, ніж у два прийоми, — за доби *енеоліту*, згодом, епохи бронзи чи *золотоординського часу*. Ці висновки, все таки, до певної міри залишаються припущеннями.

Дерновий (колишній розораний) шар на кургані мав вигляд сіро-коричневого

супіску, свого часу інтенсивно розораного (0-0,3 м) (рис.4:1). Рівень похованого ґрунту — коричнювато-сірого супіску відзначений під масивом насипу на глибині -0,65-0,70 м від репера. Його пониження спрямоване на північний захід. Давня поверхня мала незначні виямки-заглибини (близько 0,2 м) у межах, перекритих насипом. Потужність похованого ґрунту складала 0,15-0,20 м.

Супісок стародавньої поверхні, з рівня -0,80-0,90 м, підстилав палевого кольору пісок — передматерик, перебитий норами землерійів (товщина шару — 0,1-0,2 м). З рівня 0,90-1,10 м, а часом і вище, — залягав материк — пісок світложовтого кольору (рис.4:1).

Первинний насип I — невеликого розміру і круглої у плані форми — виявлений у східній частині кургана, за 2,1 м на південний схід від репера (кут 117° від умовного центра). Насип I зведений на рівні стародавньої поверхні із сіро-чорного супіску, взятого неподалік від сусіднього болота (рис.4:1). Його діаметр не перевищував 5 м, а висота — 0,20-0,25 м. Читався у зачистках і обох профілях центральної бровки за темнішим кольором супіску, його більшою вологістю та наявністю вуглинок у масиві. Насип зведений, імовірно, над незбереженим на час досліджень *похованням доби енеоліту*, на що вказували крупинки червонокармінової мінеральної фарби, виявлені на рівні горизонту у центрі первинного кургану, незначні плямки білуватого тліну поряд та знахідки кількох кісток тварин, в тому числі ребер і ніг коня (рис.4:1; 10).

Ровесником *насипу II*, тобто, сучасного кургану, є *вогнище 1*, розкладене за 2,05 м на схід від репера, край західної поли первісного кургану, на рівні стародавнього горизонту (опис вогнища подається нижче) (рис.4:1). Можливо, зі здійсненням на рівні стародавнього горизонту, дещо західніше від репера, поховання доби пізньої бронзи, що також не збереглося чи було зруйноване спорудженням ями пізньосередньовічного поховання 2, і пов'язане зведення насипу II, що мав діаметр не менше 13 м. Гіпотетично, про існування поховання пізньобронзової доби можуть свідчити знахідки фрагментів ліпного посуду зрубного часу у заповненні поховання 2 та на рівні давнього горизонту під насипом кургану. Хоча, скоріше за все, підсипання первинного насипу було здійснене у золотоординський час, для спорудження поховального комплексу у складі могил №№ 1 та 2. В літературі відомі факти досипання кочівниками давніх курганів, з метою впуску до них поховань, котрі викликані прагненням створити більш помітне підвищення для здійснення обряду, або ж спорудити ланцюжок власних насипів поряд із вже існуючими стародавніми (*Федоров-Давидов, 1966, с.120, 132*).

Саме до західної частини насипу II, вже за золотоординського часу, були впущені, виявлені у кургані поховання (рис.4:1).

Таким чином, у кургані досліджено *два поховання золотоординської епохи*, а також відзначені вже згадані сліди поховального комплексу доби енеоліту та рештки *вогнища*, ймовірно, також *золотоординського часу* (рис.4:1,2,3). Виходячи з цього, поховання 1 і 2 є залишками одного комплексу пізньосередньовічної доби.

Поховання 1 (*золотоординське, впускне*) виявлене за 1,3 м на південний захід — південь від репера (кут 190° від умовного центра), на глибині 0,25 м (рис.4:1,2; 5), під поверхневим розораним супіском, у масиві насипу II, в південно-західному секторі кургану. Поховання впущене з поверхні насипу у меридіонально орієнтовану яму, із відхиленням

до південного заходу — півдня — північного сходу — півночі. Яма мала прямокутну у плані форму (0,6-0,8x2,0 м по верху), з дещо скругленими кутами, глибину 1,25 м від рівня виявлення, або 1,50 м від репера (рис.4:2; 7).

Яма спрощеної, підбоєподібної форми, мала розширені до низу коротші стінки, звужені у нижній частині — повздовжні, із невеликим уступом, розміщеним з рівня 1,20-1,30 м від репера (рис.4:2). З південного сходу та північного заходу її коротші боки підбоєм врізалися у материк. Нижня частина оформлена у вигляді заглибини (0,2-0,4 м), прямокутної у плані форми, призначеної для встановлення гробовища (0,4-0,5x2,15 м), повздовжні сторони якої позначалися невеликими уступами, шириною 0,15-0,20 м (0,5-0,9x2,1 м).

Заповнення ями у верхній частині складав сіро-жовтий супісок, окантований вздовж стінок плямами материкового піску (рис.4:2; 5), нижче — залягав шар мішаного супіску викиду, а підстиляли їх знизу — темний сіро-коричневий пісок і супісок викиду. У гробовищі заповнення виявилось інтенсивно перемішаним внаслідок діяльності дрібних землерийв; у кутках ями були значніші кротовини. У верхній частині заповнення виявлено кілька дрібних уламків ліпного та кружалного посуду.

Рештки гробовища були добре помітні за зотлілими дошками перекриття. Останнє складалося з 18-ти тонких дощок, довжиною 0,50-0,60 м, при ширині 8-12 см, викладених поперек довгої вісі ями на повздовжні уступи в її нижній частині (рис.4:2; 6). По центру перекриття, за довгою віссю ями, у її південній частині, на глибині 1,35 м від репера, лежали деталі дерев'яного візка, у вигляді трьох уламків брусів і дощок зі слідами свердлених отворів, канавок і вибраних долітцем ділянок (рис.4:2,3-5).

У північній частині ями, на перекритті, виявлений розвал деформованої під вагою заповнення берестяної посудини (рис.4:2; 4; 4; 6).

В основі стінок, по периметру ями, збереглися рештки дощатого гробовища, вірні-

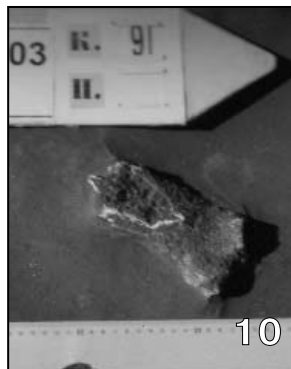
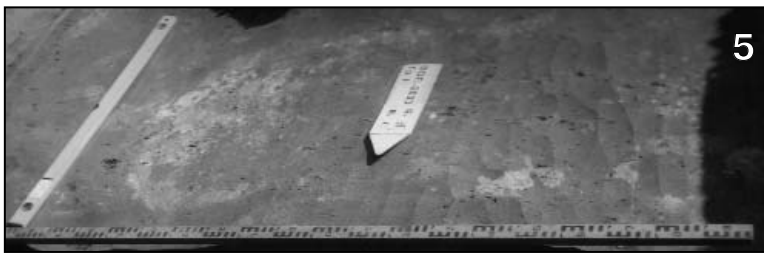

Рис. 5. **Поховання 1.** “Пляма” ями. Вигляд з північного сходу.

Рис. 6. **Поховання 1.** Перекриття. Добре помітні рештки берестяної посудини (зверху) та деталі воза (посередині, внизу). Вигляд із південного заходу.

Рис. 7. **Поховання 1.** Вигляд з південного сходу.

Рис. 8. **Поховання 1.** Фрагмент. Помітні рештки шкіряно-текстильних шароварів, залишки шкіряного підсумку-кисета. Вигляд з південного сходу.

Рис. 9. **Поховання 1.** Уламки деталей дерев'яного воза зі свердлинами та виборками.

Рис. 10. **Кістка коня** у насипу.

Рис. 11. **Поховання 2.** Загальний вигляд ями (нижня частина), із заходу.

ше, його каркасу, виготовленого з тонких (2-3 см) дощок. Розміри гробовища становили 0,45-0,50x2,00 м, а розширення цієї конструкції відзначене у південно-західній частині — в оголів'ї (рис.4:2).

Поховання здійснене посеред гробовища, з орієнтацією головою на південний захід — південь. Лицевий відділ черепа похованої був звернений на схід (рис.4:2; 7). Скелет дитини зберігся в анатомічному порядку, хоча деякі кістки виявилися переміщеними землеріями чи потрощеними при падінні перекриття, зокрема, лобна частина черепа і щелепи. Дівчинка, віком 11-12 років, як це встановлено за антрополого-одонтологічними дослідженнями, була вміщена до гробовища випростано, на спині, права рука — вздовж тулуба; ліва, зігнута в лікті, — на грудях. Стопи ніг зведені.

Навкруги скелета похованої та під ним виявлена пляма повстяного тліну підстилки (з поодинокими слідами знищених корозією тонких залізних цвяхків), вкритого зотлілими рештками тканинного савану (рис.4:2:п). В головах підстилочний прошарок дещо потовщувався, у вигляді своєрідної подушечки. На тім'яних кістках розвалу черепа збереглися залишки тканинної шкіряного головного убору у вигляді чотирьох фрагментів. На та під кістками тазу, кістками ніг виявлені залишки шкіри та тканини костюму (рис.4:2:5), на місці ліктьового суглобу правої руки — овальна пляма дерево-шкіряного тліну від каганця (?), розміром 7x9 см (рис.4:2; 8). Невеликі плями шкіряного тліну відзначені й під кістками рук, хребцями. На кістках тазу виявлені шматочки кількох шкіряних петельок і зав'язок від одягу — жилетки (рис.4:2:3). Над проксимальною частиною стегнової кістки лівої ноги — зотлілі рештки шкіряного підсумку-кисета, підвішеного на поясі, у вигляді овальної плями шкіряного тліну, зі збереженими шматочками шкіри, в тому числі від застібки, поміж яких знаходилися 6 астрагалів — кісток вівці (рис.4:2:7). Зліва від таза похованої було виявлено розвал залізного ножа з рештками дерев'яного ру-

ків'я та слідами зотлілих шкіряних піхов (рис.4:2:б). Під кістками стоп відзначені, за контурами тліну тонкої шкіри, замші та оксамиту, залишки шкіряного взуття типу м'яких напівчобітків (рис.4: 2:4). Біля південно-західної стінки ями, поза гробовищем, знайдена винесена землеріями частина рамки залізної пряжки від ременю, з профільованим язичком, з накипелими на неї відбитками кількох типів тканин (рис.4:2:8). Певна кількість відбитків тканин виявлена й на кістках, що дозволяє, зі значною мірою вірогідності, реконструювати вбрання дівчинки.

Поховання 2 жертвовної тварини — коня (*впускне, золотоординського часу*), виявлене за 0,2 м на захід від репера (кут 285° від умовного центра), на глибині 0,3 м, у північно-західному секторі кургана (рис.4:1,3). Здійснене в овальній у плані ямі, впускній з поверхні насипу II на глибину — 0,70 м (рис.4:3). Яма мала майже меридіональну орієнтацію, із незначним відхиленням до північного заходу — півночі — південного сходу — півдня (рис. 4:1). Розміри ями становили 0,85x1,40 м. Стінки зберегли незначний нахил до трохи скругленого і сплющеного в основі дна, незначно заглибленого у похований супісок (рис.4:3). Яма була заповнена сіро-коричневим однорідним супіском, з поодинокими слідами тліну від шкури коня у передденні.

Вздовж довгої вісі ями у заповненні, на глибині від 0,30-0,55 до 0,65 м від репера, були вміщені кістки дорослої особини самки коня свійського (*визначення канд. іст. наук О.П.Журавльова*). 57 кісток кобили знаходилися переважно у двох скупченнях — у північно-західній та південно-східній частинах ями (рис.4:3). До першого скупчення входили порубані і потрощені кістки кінцівок, тазу тварини, до другого — великі кістки передніх ніг, щелепи та уламки черепа (рис.11). Між ними, посередині, лежали окремі ребра та п'ястні кістки, знаходився шкіряний тлін. На дні виявленні окремі вуглини.

У заповненні ями трапилася єдина знахідка — уламок стінки ліпної товстостінної посудини з добре заглаженою поверх-

нею, домішками подрібненого шамоту і піску в тістї щільної маси, що належала горщику *зрубного часу* доби пізнього бронзового віку. Розміри цього черепка — 2,5x2,8 см, товщина — 0,9 см.

Поховання кісткових решток та шкури самки коня свійського є залишками тризни — жертвовною ямою, що належала до складу поховального комплексу 1 *золотоординської доби*.

Ще одним об'єктом, виявленим за 2 м на південний схід від репера (кут 97° від умовного центру), на рівні стародавнього горизонту і глибині 0,4 м, край поли насипу I, — є *вогнище I*. Рештки вогнища збереглися у вигляді плями попелу, прокалу й вуглин, круглої в плані форми, діаметром 45 см і товщиною 2 см. Ніяких знахідок біля чи у рештках вогнища виявлено не було (рис.4:1). На рівні давньої поверхні, за 3,05 м на південний схід від репера (кут 131° від умовного центру) знай-

дений ще один невиразний уламок денця ліпного горщика зрубного часу, розміром 2,2x2,5 см (рис.4:1). З огляду на ці знахідки, вогнище 1 могло б бути здогадно віднесене до епохи пізнього бронзового віку, проте, влаштування об'єкта поза межами первинного насипу дає всі підстави розглядати його як деталь поховального ритуалу *золотоординської епохи*. До речі, подібні вогнища неодноразово виявляли у золотоординських курганах (*Фёдоров-Давыдов, 1966, с.123*). Є вони поряд із вершинами чи в полях більшості з вивчених насипів із золотоординськими похованнями у Волошиному.

Таким чином, досліджений курган містить виразний впускний поховальний комплекс *золотоординської епохи* (у складі дитячого поховання 1, жертвовної ями-кенотафа із рештками коня — поховання 2, а також вогнища 1). Наявність ще одного поховання під насипом — епохи *енеоліту* — можна лише припускати.

4. Медичне дослідження кісткових решток

В ході археологічних досліджень 2003 р. впускних золотоординських поховань у курганах №№8-11 зі складу групи I (Стовбуватої могили) отримані виразні антропологічні матеріали. Це дозволяє реконструювати як зовнішній вигляд, так і отримати вагомий обсяг інформації про фізичний стан населення кінця XIII-XIV ст. у передстеповому регіоні Дніпровського Лівобережжя. У досліджених похованнях кочівників з курганів 2003 р. ідентифіковано чотири індивіди (*Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 82*). Серед них вирізняється неординарне поховання дитини — дівчинки з кургану № 9, кістяк якої зберігся значно гірше за інші.

В умовах аналізу «пошкоджених» патологією і часом анатомічних частин людини використання альтернативних методів визначення фізичного стану особи має особливе значення. Відповіді на численні питання можуть бути отримані не тільки традиційними, класичними антропологічними засобами, а й шляхом вивчення захворювань стародавнього населення за рештками останків людей (*Бужилова, 1998, с. 138-140; Пономарєв, 2001, с. 240-245, 2004, с. 186-195, 2004а, с. 278-285; Козак Д., Козак О. 2004, с. 75-86; Радочин, 2004, с. 293-295*).

Завданням розділу є здійснення спроби відтворення стану здоров'я дитини за отриманими даними про хвороби зубо-щелепної системи (далі — ЗЩЛ система), для чого використаний стандартний пакет ознак, котрі застосовуються для визначення

патій у Лабораторії медичної та історичної антропології ЦОДПА (*Артемьев, 2002, с. 277-280*).

Для медичних порівнянь представлений відносно повний, але фрагментований кістяк (рис.7). Мозковий відділ репрезентований дрібними фрагментами кісток. Наявність такої сукупності окремих кісточок та їх фрагментів викликана незавершеністю зрощування з'єднань скелета. На нижньому посткраніальному відділі кістяка, який зберігся краще, епіфізи легко відділяються від діафізів, що характерно для молодшої особи (відповідає вікові приблизно 11 років). В уламках збереглася і ЗЩЛ система. В наявності 28 зубних органів — молочних і постійних зубів та їх фолікулів.

У зв'язку з порівняно короткою тривалістю життя об'єкта досліджень, особливу роль у визначенні статеві-вікової категорії відіграє саме ЗЩЛ область. Розміри і описова характеристика постійної зміни зубів (*Дмитренко, Краюшкин, Сапін, 2000, 193 с.*) свідчать на користь того, що індивід належав до осіб жіночої статі. Вік може бути встановлений у досить вузьких межах. Ступінь формування кореневої системи прорізаних зубів постійного прикусу незначна — на етапі 11 років, як і ступінь розсмоктування коренів молочних зубів, що знаходяться в оклюзії. Період прикусу змінний. Кістяк ідентифікований як дитячий (дівчинка), у віці 11-12 років. Стан частин черепної кришки, із невеликими залишками швів, також не суперечить відповідності вікові близько 12 років.

Тип побудови прикусу ортогнатичний (фізіологічна норма). Форма вестибулярної поверхні фронтальної групи постійних зубів — трикутна, що вказує на подібну форму обличчя (Головко, 2003, с. 163). Формула зубів, за класифікацією ВООЗ, наводиться нижче, у таблиці.

Таблиця. Формула зубів дитини з поховання 1 кургану № 9/2003 р.

		C									
16	55	14	53	12	11	21	22	63	24	65	26
46	85	44	43	42	41	31	32	33	34	75	36

Умовні позначення: С — карієс зуба.

Примітка. У наявності фолікули 15, 23, 27, 45. Ступінь прорізання 27 встановити не вдалося. Швидше за все, зуб був готовий до прорізання. Це вже не фолікул, але ще й не зуб, тому що він, імовірно, не пройшов (не пробився) крізь товщу м'яких тканин. Такі готові до появи зуби пропонуємо для зручності в застосуванні щодо палеоантропологічного (мацерованого) матеріалу позначити як “недопрорізани”, котрі не слід плутати з фолікулами чи зубами, які вже з'явилися одним чи кількома буграми.

Наявність зубного нальоту (далі — ЗН) на молочних зубах засвідчує порушення обмінних процесів в організмі дитини. Мінералізовані відкладення відзначені й на постійній зміні (більш виражені на бічних сегментах).

Прослідкований борознистий вид системної гіпоплазії постійної змін — сліди хвороб, що переслідували людину з моменту народження до 6 років (і в антенатальному періоді) (рис.59). Осередки гіпоплазії локалізуються на вестибулярній поверхні, ріжучих краях усіх центральних, бічних різців, іклів, буграх й екваторі перших молярів, жувальних, щічних поверхнях фолікулів премолярів і на другому молярі, тобто, на прорізаних постійних зубах, їх фолікулах і недопрорізаних (готових до появи) дентальних органах.

Гіпоплазія (*hypoplasia*) розцінюється як вада розвитку, що є наслідком недорозви-нення зуба чи його тканин. Найсерйознішою формою вираження гіпоплазії є аплазія — вроджена відсутність частини чи

всієї емалі (Боровский, Барышева, Максимовский, 1988, с.106-109). Розвивається ця патія при порушенні функції амелобластів, а в тяжких випадках (при порушенні дентиноутворення) — одонтобластів. Така аномалія настає при розладі метаболічних процесів в зубах, що розвиваються (під дією екзогенних та ендогенних факторів) і проявляються як в кількісній, так і в якійсь втраті емалі зубів (Куцевляк, 2002, с.62-77). До ендогенних відносяться аномалії закладення клітин зародку, до екзогенних — фактори, що негативно впливають на клітини плоду чи органу. На сьогодні це одне з найбільш поширених уражень зубів некаріозного походження. Системна гіпоплазія твердих тканин зубів з'являється при порушенні метаболічних процесів їх зачатків, під впливом відхилень мінерального й білкового обміну в організмі плоду або дитини (токсикози вагітності у матері, інфекційні хвороби, які перенесла дитина у період формування та мінералізації зубів). Взагалі, встановлений вид гіпоплазії характеризується порушенням будови всіх груп зубів. Виникає недорозвинення емалі, у результаті глибокого розладу процесів асиміляції і дисиміляції в організмі плоду (чи дитини), під впливом порушеного обміну у вагітної жінки — під час перенесених хвороб або вад харчування*

Цікаво, що гіпоплазія тимчасових зубів діагностується у дітей, матері яких у період вагітності перенесли такі хвороби як краснуха, токсоплазмоз, або ж отримували недостатнє за кількістю чи неякісне за складом харчування. Так як гіпоплазії тимчасових зубів не відзначено, то подібні явища у матері похованої дівчинки необхідно виключити.

Гіпоплазія також спостерігається у недоношених дітей, які перенесли гемолітичну жовтуху, що виникає в результаті несумісності крові матері й плоду за резу-

* Гіпоплазія вважається стійким маркером патології, хоча і не відображає характеру та виду основного захворювання, що призвело до неї (голод, запалення, хронічні недуги і т. ін.), проте, дозволяє робити висновки про його тяжкість і тривалість. Можна припустити, що відповідь на подібне питання, швидше за все, прихована в більш тонких методиках аналізу дослідження (гістологічних, електронно-спектральних). Здається, що гіпоплазія як наслідок хвороби супроводжується порушенням звичної структури емалі, а як наслідок недоїдання — відсутністю мікроелементів (недостатні в раціоні) у структурі емалі.

фактором, котрі отримали родову травму і народилися в асфіксії. Така гіпоплазія розвивається, у більшості випадків, внутрішньоутробно (на V-VIII місяцях вагітності), а іноді (після пологів) — у перші місяці життя дитини. Теоретично, все це цілком припустиме і для дівчинки з Волошиного (як відображення складних процесів метисації, що проходили за золотоординської доби).

Крім вказаного вище, гіпоплазію діагностують у дітей, що перенесли рахіт (*гіпогіпервітамінози D*), гострі інфекційні захворювання шлунково-кишечного тракту (ШКТ) і розладнання травлення — диспепсії, а також при недостатності ендокринних залоз.

Недостатність залоз внутрішньої секреції виключити чи підтвердити, за існуючими матеріалами, проблематично. Диспепсії сумісні з діагнозом дівчинки, враховуючи рухливий спосіб життя перед „осіданням” кочівницької спільноти у пониззі Псла, як наслідок адаптації до нових умов.

Для того, щоб відкинути сумніви відносно можливих *вітамінозів* у дитини з поховання 1, окремо проведемо співставлення відомих позначок *рахіту* з відзначеними індикаторами в зубах та кістках, що знаходилися в аналізі. Для цього коротко наведемо доступні маркери вітамінозів (що „читаються” за твердими матеріалами).

Власне, серед цих аномалій, які мають у цілому прикмети, пов’язані зі слизовою оболонкою порожнини рота (звідси — ознаки важкодоступні та непридатні для підрахунків), вимагається виділити групу гіпотагіпервітамінозів D, що має свої яскраві сліди відбитків на тканинах зубів (*Ньюман У., Ньюман М., 1961, 270 с.; Москалєв, 1986, 288 с.; Лукьянова, Антипкин, Омельченко, 2002, с.8-16*).

При *гіповітамінозі D (рахіті)* спостерігаються прояви у вигляді специфічних рахітичних ерозій емалі, що надають зубові лускуватий, „поїдений” вигляд (крім пізнього прорізання молочних зубів, а це відобразилося б на аналізованому матеріалі). До ознак *остеомаляції* також відноситься розм’якшення, деформація кісток

черепа, ключиць, кінцівок, тазу, незакриття малого (інколи і бічних) та збільшення великого тім’ячок, брахіцефалія (яку варто в окремих випадках диференціювати з етнічною рисою деяких народів). Існують також симптоми та синдроми хондрального окостеніння: „браслети”, „чотки” на ребрах, „разки перлів” — збільшення діафізів фаланг пальців (або „розлохмаченість” — блюдецеподібне розширення метафізів); порушення росту — *X-* чи *O-подібність* довгих трубчастих кісток.

Гіпервітаміноз D — це наслідок токсичної дії (передозування чи індивідуальне неперенесення) ергокальциферолу. І основні зміни для твердих тканин людини при ньому будуть такими: ущільнення кісток черепа; раннє закриття великого тім’ячка; краніостеноз.

Вітамін-D-резистентні форми рахіту (рахітоподібні захворювання). До них відносять: 1) *фосфат-діабет* (синдром Олбрайта-Батлера-Блумберга); 2) *хвороба де Тоні-Добре-Фанконі* (синдром Фанконі); 3) *гіпофосфатазію*; 4) *вітамін-D-залежний* (псевдодефіцитний) *рахіт*.

Фосфат-діабет (має ще декілька назв: сімейна гіпофосфатазія, пізній рахіт) — спадкова хвороба, зумовлена зниженням реабсорбції фосфатів, з проявом розвитку рахітоподібних змін, стійких до звичайних доз вітаміну D. Захворювання успадковується за домінантним типом, зчепленим з X-хромосою. При нових генних мутаціях можливі спорадичні випадки хвороби. Початкові прикмети помітні у перші місяці, їх пік припадає на кінець першого — початок другого року життя. Безсумнівні ознаки хвороби виявляються вже після того, як діти починають ходити. Прогресія спостерігається до завершення росту кісткового скелету, зумовлена значними деформаціями кісток, а, отже, і прикусу (що не зафіксовано аналізом). З помітних для встановлення ознак мають бути наявні: затримка зміни зубів (як тимчасових, так і постійних). Саме цього в аналізованих зубах і не відзначено.

Синдром Фанконі. Прояви — рахіто-подібні зміни кісток скелету і дистрофія. Вроджені форми мають майже винятково аутосомно-рецесивний тип спадкування. Описані спорадичні випадки захворювання. Набута *хвороба де Тоні-Дебре-Фанконі* може виникати від впливу токсичних дій солей важких металів, тетрацикліну (що в аналізі треба відкинути). Прояви часті в перші 2 роки життя. Рання форма — в 4-6 місяців, — відзначається клінічними проявами у вигляді рахітичних деформацій, підвищеної ламкості кісток. Пізня форма припадає на 3-6 роки життя. Ознаки її ті ж самі, поєднані з кіфозом, кіфосколіозом, рентгенологічно фіксуються вираженням остеопорозом кісток.

Псевдодефіцитний рахіт. Спадкова вада, зумовлена порушенням метаболізму вітаміну D в нирках. Розвиваються рахіто-подібні зміни, резистентні до звичайних доз вітаміну. Початкові симптоми з'являються у перші 6 місяців життя. Картина рахіту класична: деформація і податливість кісток черепа, викривлення кісток кінцівок, порушення прорізання зубів, облісіння, затримки росту.

Гіпофосфатазія. Досить-таки рідкісне спадкове аутосомно-рецесивне захворювання, пов'язане з повним чи частковим дефектом лужної фосфатази, що проявляється порушеннями мінералізації кісткової тканини, складними деформаціями скелету. Вже в перші місяці життя маленької людини формуються такі ознаки (рання форма), як, викривлення кісток, кулеподібна форма черепа, що не може, в свою чергу, не відобразитися на формі прикусу і відсутнє, за кістковими рештками, у дівчинки з Волошиного. Рентгенологічно це стає помітним за проявами остеопорозу, широкими метафізами. Ознак цього захворювання не відзначено.

Вторинний рахіт. До групи вторинних рахітоподібних остеопатій входять захворювання з порушенням засвоєння речовин: целіакія, муковісцедоз, хронічний ентерит, — тобто, об'єднані у так звану групу

“кишкового” рахіту. Може розвинути і “печінковий”, схожий на гіпокальціємічну форму, рахіту.

Незважаючи на певну схожість, за часом проявів (як показано нижче), ознак вітамінозів усіх рівнів і слідів гіпоплазії, патологій, пов'язаних з недосконалістю сприйняття вітамінів, останні варто виключити з історії хвороби (*anamnesis morbi*) дівчинки золотоординської доби. Рахіт має яскравий клінічний малюнок, добре помітні диференційовані лускоподібну емаль і зміни у будові опорно-рухового апарату. Такі дефекти, за кістковими залишками з кургану № 9, не підтверджуються. Більш того, спостерігається загальне співпадіння розвитку ЗЩЛ області (сроки прорізання зубів), ступенів окостеніння, термінів зарощення черепних швів і відповідність цих явищ вікові у 11-12 років.

Гіпоплазію емалі сучасні автори розглядають як захворювання поліетиологічне. Незалежно від причини, що її викликала, механізм цього процесу однаковий. За розташуванням гіпоплазованої ділянки можна встановити вік, коли проходило формування порушення у фолікулі зуба (хронологічне відображення). Ширина враженої ділянки вказує на тривалість періоду, а кількість смуг свідчить про те, скільки разів виникало подібне порушення метаболізму. У дівчинки можливо вирахувати і встановити число таких відхилень.

Нараховується, принаймні, 5 широких і глибоких борозенок, де просвічує дентин, — звідси смуги світлосірого кольору. Важкодоступні для підрахунку кількість вузьких і неглибоких борозенок в цих зубах. Патія проявлялася приблизно у віці — з 6 місяців (з моменту народження) до року і після року життя, продовжуючись до 3-4 років, далі — до прорізання перших постійних зубів (6 років). Тобто, можна відзначити не менше п'яти спалахів захворювання (можливо й більше). Імовірно, хвороба рецидивувала, не зникаючи зовсім.

Локалізація ділянки на коронці зуба, як і групова належність вражених зубів,

здебільшого залежать від віку, в якому відбувалося формування (комбінацій) причин руйнування твердих субстанцій емалі та дентину. Елементи деструкції емалевого органу спочатку проявляються в області ріжучої поверхні різців, бугрів перших постійних молярів (як і у випадку з дитиною, що свідчить про порушені функції енамелобластів з початкового відліку часу формування емалі зуба). Це недорозвинення емалі на перших місяцях життя (5-6 міс. після народження). На 8-9 міс. — формуються другі різці та ікла. При захворюванні у цей період ділянки гіпоплазії з'являються біля ріжучого краю, в той час як в центральних різцях і шостому зубі (перших молярах) недорозвинена емаль приблизно локалізується на рівні екватора (адже половина коронки вже сформована). Порушення обміну речовин в організмі проявляється на всіх зубах, що формуються одночасно, але після прорізання. Ділянки недорозвинутої емалі на різних групах зубів знаходяться на різних рівнях (тому, що терміни формування зубів не однакові). Саме це ми і спостерігаємо на органах ЗЧЩ системи дівчинки з Волошиного, а значить, можна вважати, що загострення та розпал хвороби в ці періоди дійсно доведено. При повторних чи довготривалих соматичних розладах у дітей до 3-4 років, системною гіпоплазією вражаються і всі останні постійні зуби (що наявне в аналізованому випадку). Саме це вказує і на тривалість протікання хвороби у дитини XIV ст.

За клінічними проявами, що відповідають ускладненню процесу, гіпоплазійний дефект поділяють на три форми: зміна кольору емалі, її недорозвинення (хвиляста, точкова, борозниста) та відсутність емалі. Гіпоплазію, що проявляється у вигляді поперечної борозни на коронці зуба, називають борознистою. Таких борозен, що чергуються з незмінними щільними тканинами, може бути декілька. Випадки, коли на всій висоті деяких груп зубів є в наявності борозни, дають право окремим авто-

рам сучасних стоматологічних публікацій називати таку форму гіпоплазії “драбинчастою”, або “східчастою”. Характерно, що навіть при тяжких проявах хвороби цілісність емалі не порушується. В дитини з волошинського поховання відзначені перша і друга форма „східчастої” гіпоплазії.

Диференційована патологія, за життя, інколи супроводжується наступними симптомами: гіперестезією (підвищенням чутливості зубів); почуттям дискомфорту у ротовій порожнині під час вживання гарячої рідини чи їжі; відчуттям болю в зубах при дії на них хімічних, термічних подразників, що зникають разом із усуненням подразнювача. Гіпоплазія, скоріше за все, була наслідком постійного недоїдання, а «голодні роки» дівчинка могла провести з відсутністю апетиту при хронічній інфекції в організмі. Не останнє місце у вірогідності появи цієї патії займає ймовірність нашарування декількох хвороб.

Виявлений хронічний глибокий карієс (*caries chronica profunda*) у пришийковій області (*cervicalis*) молочного ікла (53) — найбільш міцного базового зуба першої дентиції (рис.60). Така патологія при резорбції (розсмоктуванні) кореневої системи на сьогодні рідко зустрічається у дітей (тобто, у період інволюції тимчасового зуба — пізній період змінного прикусу). Важко остаточно встановити час появи карієсу в 53. За сучасними уявленнями, карієс у дітей різного віку має певні закономірності протікання (Виноградова, 1987, с.198-218; Хоменко, 1999, с.123-200). Анатомо-гістологічні особливості будови тимчасових зубів, характеристика морфології й функціональної активності пульпи на різних етапах її розвитку, а також стан загальної реактивності дитячого організму накладають свій відбиток на прояви карієсу (С). Клінічні спостереження показують, що хід карієсу в молочних зубах тісно пов'язаний зі стадією розвитку зуба. Зокрема, важливо відзначити, що в основній частині молочних зубів прослідкувати карієс немає можливості, в силу їх відсутності — випадіння

у дитинстві (прижиттєвої природної зміни), внаслідок чого, ступінь та інтенсивність каріозного процесу у тимчасовому прикусі визначити важко.

Зробимо припущення, що поява С ікла виникла у період стадії формування кореня. Умовою початку карієсу у віці 1-3 роки (період формування кореня і пульпи) є порушення процесів структуроутворення твердих тканин зуба, що виникають внаслідок загальносоматичних розладів у матері ще до і під час вагітності (токсикози I-ї та II-ї половини). Рання руйнація каріозним процесом спостерігається і в недоношених дітей, тих, хто в перші місяці життя перехворів інфекційними та іншими хворобами (наприклад, різноманітними типами диспепсій).

До особливостей клініки карієсу на стадії становлення функціональної активності пульпи відносяться гостра і надзвичайно гостра форми його протікання. Ускладнення карієсу, зумовлені анатомічними особливостями будови дентину й пульпи у цей період: широкі дентинні каналці; тонкий шар недостатньо мінералізованого дентину над пульпою; значний об'єм порожнини зуба — ендодонта; близько розташовані ріжки пульпи до емалево-дентинної межі. На сьогодні, якщо така патологія фіксується, то саме у пришийковій області фронтальної групи зубів і швидко прогресує. З часом, розповсюджуючись на шийці (циркулярний карієс), як правило, не обмежується однією поверхнею, що нерідко призводить до перелому зуба. Можна стверджувати зі впевненістю — таких проявів у конкретному аналізованому зубі не було (несхоже на призупинений швидкоплинний С). На це вказує і відсутність раннього враження симетрично розташованого б3. Синхронне враження зубів — це характерна риса патології, яка розглядається.

Має місце гостре протікання процесу і карієс, що починається в молочних зубах на стадії сформованого кореня (3,0-4,5 роки). Суб'єктивно сьогодні при таких хворобливих явищах діти скаржаться на

больові відчуття внаслідок дії механічних чи термічних подразників. Карієс у цей період також зводиться до соматичних розладів, що спостерігаються саме у дітей. Класичне протікання хронічного глибокого карієсу (подібного до встановленого у дівчинки з Волошиного) діагностують у сучасному стоматологічному кабінеті практично у здорових дітей. У цей період їх життя він характеризується слабким прогресуванням, утворенням склерозованого дентину за рахунок активізації захисної функції зрілої пульпи (скарги відсутні). Отже, за вище наведеними причинами, потрібно припустити появу С зуба у період його функціонального розквіту лише як виняток.

Карієс молочних зубів на етапі інволюції пульпи у дітей в сучасній практиці зустрічається надзвичайно рідко. В клініці переважно діагностують ускладнення у вигляді хронічних форм пульпіту та перидонтиту. Це свідчить про зниження імунітету в дитини й захворювання у матері ще до вагітності (під час вагітності). Типове протікання, відзначене за кістковими рештками поховання 1, виявляється у соматично здорових дітей. Скарг у сучасних дітей з таким видом карієсу немає. Не було, скоріш за все, нарікань на цьому етапі хвороби і у дівчинки, кісткові рештки якої ми досліджуємо.

Необхідно визнати, що карієс, що виникає первинно (*caries primaria*), як гостре вогнище інфекції в зубі з резорбованими коренями, дав би ускладнення (*caries recidiva*). У цьому разі варто припустити, передчасне, значне руйнування і втрату ікла. Враховуючи весь вище наведений складний *anamnesis*, висловлюємо думку, що С спочатку з'явився на фоні ремісії хвороби, що дала гіпоплазію (не раніше 6-ти років). І в крайньому випадку, процес перейшов із зуба зі вже сформованим коренем. Але, не зважаючи на наведене вище, ймовірно, не один лише молочний зубний орган, серед відсутніх, страждав від каріозних порожнин.

Все перелічене і може служити підтвердженням фактів частих хвороб матері

(принаймні, у період виношування плоду) і самої дитини, за її життя. Складається враження, що такий “букет” поєднання патологій, підірвав здоров’я дитини. Хронічні хвороби чи недоїдання, спричинене хворобою, саме і призвели до смерті дівчинки. Гіпоплазія та карієс молочного зуба, в нашому аналізі, все ж переважають на шальках терезів при відборі висновків щодо стану здоров’я дівчинки, на користь, скоріше, хронічної хвороби, аніж голоду. Треба зазначити й те, що здоров’я дитини „тіло” в оточенні турбот заможної родини кочівника. Це засвідчує і наявність певного медичного догляду, зі знанням основ переміщення зазначених вище хвороб, характерного для знахарів доби пізнього середньовіччя.

Таку клінічну картину вдалося встановити для мешканки передстепів околиць сучасного Комсомольська початку XIV ст. У продовження теми відзначимо, що вивчення медичних показників кочового населення доби пізнього середньовіччя для даного мікрорегіону України тільки-но розпочинається. Існує ще досить мало відомостей про фізичний статус жителів золотоординської епохи для того, щоб аплікаційно переносити поняття та здобутки сучасної медицини на той час (*Алексеева, Бужилова, Винников, Волков, Козловская, Лебединская, Медникова, Цыбин, 2002, с. 7-9*). Для встановлення паралелей та співвідношень ще повинен накопичитися певний мінімум масових даних.

Разом із тим, за результатами досліджень чотирьох індивідів зі впускних поховань кочівників у курганах №№ 8-11/2003 р. групи I Стівбуватої могили поблизу с. Волошине (*Супруненко, Кулатова, Артем’єв, Масєвська, Мироненко, 2003-2004, арк. 12-13*),

можна стверджувати, що населення золотоординської доби вело рухливий, досить «неспокійний» спосіб життя, що встановлюється відносно високою ступінню ЗЩЛ змін, часом — використанням зубів у технічних цілях, наявністю поховань людей, зрілий вік яких далекий від старечого. Немає мови і про будь-яке регулярне вживання ними їжі. Непрямим маркером для цього виступають деякі якісні індикатори ЗН. Вони засвідчують очевидне хаотичне прийняття їжі (від випадку до випадку), з довготривалими перервами, що чергувалися у наступному з не менш тривалим жуванням. Продукти такого харчування не відрізнялися ні жорсткістю (наявні численні ЗН), ні особливою калорійністю (гіпоплазія), ні одноманітністю у приготуванні («різні кухні»). Висновки наштохують на думку про переважання у раціоні м’ясних страв (не виключено, напівприготоване в’ялене м’ясо, солонина) над іншими видами дієт. Білки тваринного походження і молочно-кисла пожива були основою раціону (їжі могло бути і вдосталь, хоча в ній переважали одні й ті ж мікроелементи та інгредієнти). Треба розуміти, що зрушення у такому незалежному маркері, як хвороби зубів, формувалися з малих років, що і знаходить відбиток у будові та особливостях одонтологічного блоку.

Вивчення кісткових залишків похованих вказує на очевидні наслідки інвазії різних комплексів господарювання, скоріше, на прийшлий характер кочівницького населення, представники якого аналізуються, і котре ввібрало до свого складу певні місцеві компоненти, що характерно саме для кінця третьої стадії кочування (*Плетнёва, 2003, с. 13-16*).

5. Речові знахідки

У похованні 1 золотоординського часу виявлений порівняно нечисленний напутній інвентар, що, проте, відрізнявся винятково яскравим набором артефактів з органічних матеріалів, котрі частково «законсервували» супіщано-солонцюватий ґрунт останця з групою курганів I. Невелику колекцію речових знахідок, окрім решток візка, можна вважати суто ординарною, хоча вона дає всі підстави для культурно-хронологічної атрибуції поховання.

Вироби з дерева і берести

1. *Деталі візка.* Представлені трьома уламками брусів підпрямокутного чи скруглено-підпрямокутного перетину (рис.4:2, 5; 6; 9). Частини візка були викладені на перекритті поховання в одну лінію. З південно-східного боку лежала деталь коробчастої рами, покладена внутрішнім боком догори, у вигляді дещо розширеного до одного краю прямокутного у перетині бруска, довжиною 50 см, шириною 8-10 см та товщиною 4 см, виготовленого зі щільного дерева і добре проструганого. На ній збереглися сліди одного більшого, розташованого посеред довгої вісі, та двох менших конусоподібних отворів-заглибин під шипи, на третину дошки не доведених до зовнішнього боку бруска. Діаметри цих отворів становили 2,2 та 1,0 см, глибина — відповідно 3,1 та 1,5-1,6 см. З іншого краю бруска знаходилася видовжено-овальна заглибина, вибрана стамескою, розміром 1x5 см і глибиною в 1,3 см (рис.4:5; 9).

Інша деталь, можливо, від основи рами чи вісі, мала довжину 63 см, ширину 11,5-13,0 см та товщину 5 см. Її ширші площини виявилися дещо скругленими, торцеві — рівними. Вона була покладена догори боком, зверненим до основи візка, мала кілька зашліфованих виборок, у вигляді овального напівсегмента та підтрикутного вирізу, із шириною 7 та 3 см при глибині вирізу 2-3 см. Зі зворотного боку посеред бруска були висвердлені два неглибоких циліндричних отвори під шипи, діаметром 1,0 і глибиною 1,2-1,5 см (рис.4:2,5). Ця деталь виготовлена з аналогічного попередньому фрагменту породи дерева, старанно вистругана. Один із кінців обрубаний та обламаний, інший — зберігав сліди заоваленого випилювання й обробки після цього.

Останній шматок товстої дошки, підпрямокутного перетину, мав довжину 23 см, ширину 9 см при товщині у 3 см. Один з його кінців був старанно обпиляний, інший — обламаний. Більш-менш акуратно оброблена дошка мала дві пари наскрізних отворів, діаметром 0,9-1,0 см (рис.4:2,5; 9). Ця деталь виготовлялася з іншої, м'якої породи дерева, можливо, з липи. Всі шматки дерев'яних виробів збереглися в зотлілих, проте ще цілих на час дослідження, уламках (рис.9).

Знахідки деталей возів відомі серед полонецьких та золотоординських старожитностей. Дослідники відзначають точені балясини, частину дверцят, колеса від кибиток чи гарб (Федоров-Давыдов, 1966,

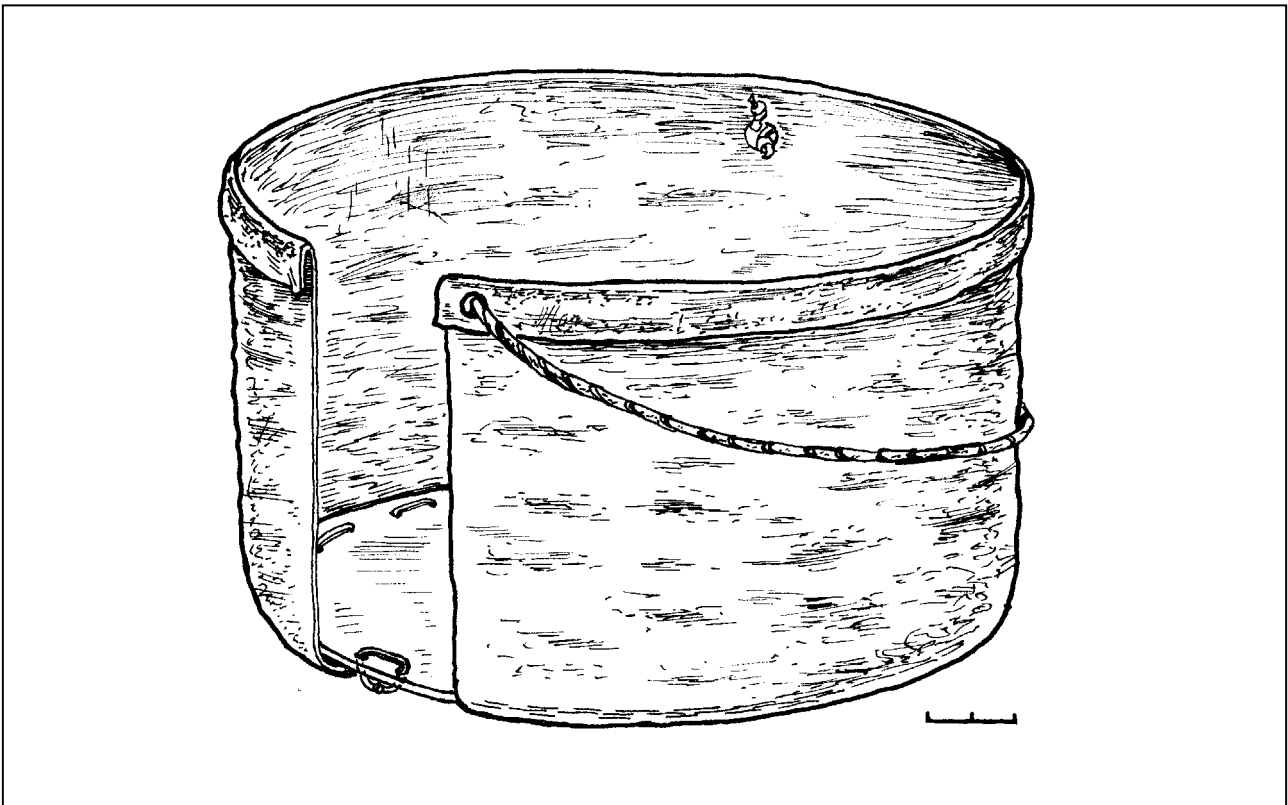

Рис. 12. **Поховання 1.** Берестяна посудинка.
Реконструкція О.Б.Супруненка, рис. Т.В.Менчинської.

с.92; Шалобудов, Яремака, 1985, с.143-145, рис.2:1-4). За мініатюрами Радзивілівського літопису, до нашого часу дійшло зображення чотириколісного візка, до якого запряжені коні, а на транспортному засобі показані погоничі з довгими батогами (*Радзивілівська летопись*, лл. 242 об., 232 об., 237 об.). Існує повідомлення ібн Батутти про візки і управління ними, зокрема, що: «У кожного з візків 4 великих колеса... На гарбу ставиться щось на зразок покрівлі [виготовленої] з гілок дерева, прив'язаних одна до другої тонкими шкіряними ременями. Це легка ноша: її обтягують повстю чи попоною; в ній бувають [влаштовані] вікна решітчасті, і той, хто [сидить] в ній, бачить людей, вони ж його не бачать; він повертається в ній, як завгодно, спить і їсть, читає і пише під час їзди...» (цит. за: Тизенгаузен, 1884, с.281). Виходячи з іконографії та повідомлень сучасників, особливо свідчень Платона Карпіні (*Путешествие...*, 1957, с.27-28), золотоординські візки були вкриті шатроподібним наметом, що перекривав прямокутної форми дерев'яний каркас — кузов-

раму, встановлений на вісі, до якої кріпилися оголоблі, з'єднані із хомутом, надітим на шию коня (*Федоров-Давыдов*, 1966, с.92). Скоріше за все, саме про такі вози писав Платон Карпіні, відзначаючи, що «деякі [житла] швидко розбираються й лагодяться і перевозяться на тяглових тваринах, інші не можуть розбиратися, але перевозяться на візках» (*Путешествие...*, 1957, с.28, 40).

На жаль, нечисленні згадки в літературі про знахідки кочівницьких возів не супроводжувалися спробами їх реконструкції чи, принаймні, класифікації, що не сприяє остаточному визначенню та точному встановленню призначення конкретних зразків решток транспортних засобів (*Шалобудов, Яремака*, 1985, с.145). На нашу думку, до поховання були вміщені деталі легкого двоколісного візка зі зйомним кузовом та дишловою системою упряжі тягової тварини, а для влаштування накатника і нижньої частини решітчастого гробовища, близького за типом до дощатих гробів Б-II (*Федоров-Давыдов*, 1966, с.130), могли бути використані й тонкі дошки настилу такого

транспортного засобу. Подібні факти вже відзначені дослідниками для степових кочівницьких старожитностей Дніпровського Лівобережжя (*Еварницький, 1907, с.152-165; Шалобудов, Яремака, 1985, с.145-146*). До речі, побутування подібних візків за золотоординської доби, як і переважне використання кочівниками половецького походження на IV етапі їх перебування у Східноєвропейських степах гробовищ типу Б-II, на думку С.О.Плетнєвої, припадає саме на другу половину XIII – XIV ст. (*Плетнєва, 1958*).

2. *Посудина з берести*. Виявлений на перекритті розвал деформованого берестяного виробу, розміром 14x18 см (рис.4:2:1; 4:4; б), належав овальній за обрисами, коробчастій посудинці, із загнутим назовні, підсиленням бортиком верхом, рівними стінками та пласким денцем. Висота такого вмістилища для дарів природи не перевищувала 8-9 см, довжина — 16-17 см, а ширина — 12 см. Варіант його реконструкції наводиться на рис.12.

Подібні берестяні посудини відомі серед кочівницьких старожитностей кінця XIII – XIV ст. (*Федоров-Давыдов, 1966, с.92*). Їх рештки відзначені у курганах Алтая, Півдня Приуралля, Башкирії, хоча найбільшого поширення такі вироби набули на Північному Заході та Півночі Русі, зокрема у Новгороді (*Степи Євразії, 1981, с.201, 222-223; Древний Новгород, 1985*). Добре відомі вони як «туеси» й за етнографічними матеріалами (*Зеленин, 1991, с.140*), в т.ч. для районів Полісся (*Культура і побут..., 1991, с.70*).

Вироби із заліза

3. *Уламок* рамки залізної *пряжки* до ременя, типу Д-I, за Г.О.Федоровим-Давидовим (*Федоров-Давыдов, 1966, с.41,45, рис.7*), — без спеціального пристосування для з'єднання ременя з пряжкою, що охоплював частину рамки безпосередньо. Рамка — круглодротяна, кругла за формою, з профільованим (вигнутим) язичком, та накипілими на рештки застіжки відбитками кількох типів тканин (рис.4:2:8; 13:1). Рамка збереглася на ширину — 2,3 см, язичок

— на довжину — 2,2 см; перетин дроту рамки — 0,15-0,20 см; перетин язичка — 0,30x0,35 см, у дуже корозованому стані (рис.13:1).

При огляді решток пряжки встановлена наявність відбитків на металі тканин двох типів, що надалі в описі матимуть умовні позначення: тканина 1 і тканина 2.

Відбитки *тканини 1* з лицевого боку частково перекривають відбитки тканини 2, на вигині язичка пряжки. Тканина 1 грубоволокниста, візуально тонина ниток становить приблизно 0,5-0,7 мм. Її структура дещо розріджена, можливо, у результаті зношення (*Садькова Ф., Садькова Д., Кудряшова, 1989, с.243*). Варіант інтерпретації: враховуючи характер тканини та її розташування, можна зробити припущення, що вона використовувалася як зміцнююча підкладка до шкіряного паска (*Супруненко, Маєвська, 2005, с.74*). Ширина рамки пряжки дозволяє встановити й ширину такого поясу — деталі вбрання дівчинки, виготовленого із тонкої шкіри і, певно, закріпленого на підкладці зі щільної тканини, — близько 2 см.

Тканина 2 у відбитках виявлена з обох боків рамки пряжки. Судячи з напрямку ниток і збережених відбитків складок, це могла бути тканина нижньої сорочки, що вбиралася у штани із невеликим напуском. Тканина 2 значно тонша за тканину 1. Тонина волокон складає приблизно 0,2-0,3 мм. Матеріал — шовк; частота ниток — 1,5-2 в 1 мм.

Цікавим є те, що на відбитках прослідковувалися дрібні складочки, в які була зібрана тканина до своєї руйнації. Напрямок ниток — хаотичний.

Загалом, за своїми характеристиками, тканина дуже схожа на тлін текстилю між шарами шкіри шароварів, у згинах швів, що в цілому не зберігся. Судячи із волокон, вона могла бути шовком. Дослідити більш достеменно тканину немає можливості через погану збереженість ниток, які розсипалися при розчистці. Але сам факт того, що для двох складових частин костюму використано тканину з однаковими технологічними характеристиками, дозволяє припустити одночасність виготовлення комплексу одягу.

4. *Розвал* залізного односичного *ножа* (рис.4:2:б), типу I (*Федоров-Давыдов, 1966,*

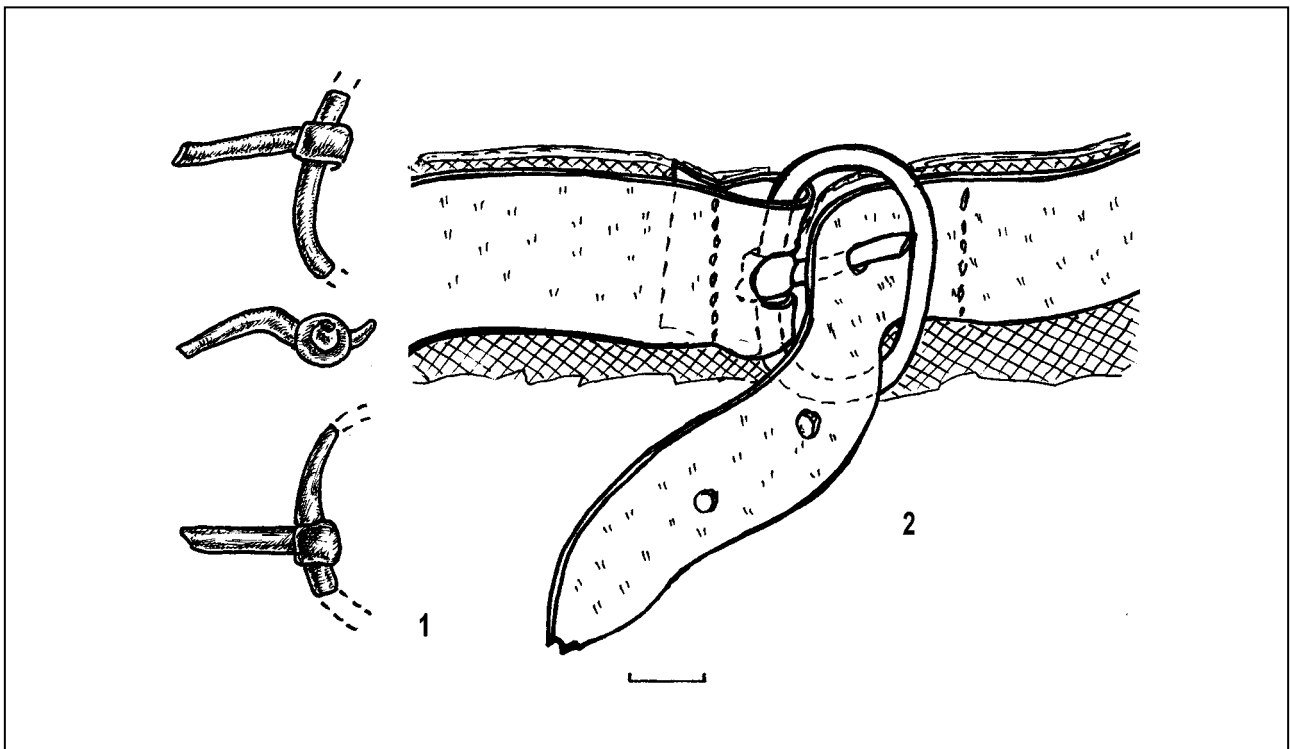

Рис. 13. Поховання 2. Уламок пряжки (1) та реконструкція кріплення пряжки до ременя (2).
 Реконструкція О.Б.Супруненко, рис. Г.В.Коваленко.

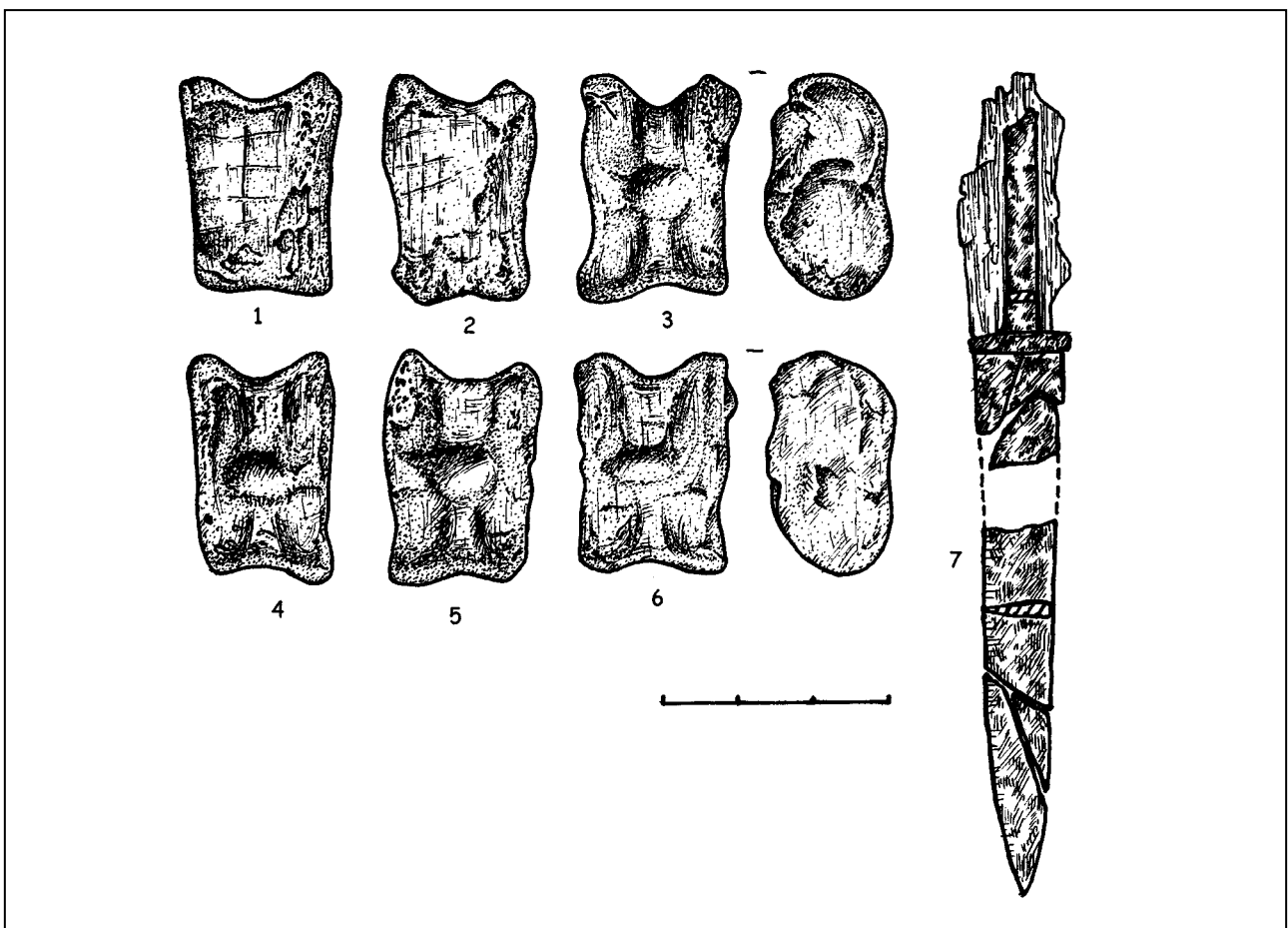

Рис. 14. Поховання 2. Знахідки. 1-6 – кістка; 7 – залізо, дерево.

с.66,85, рис.12:6:1), з прямим лезом, уступом при переході потовщеної спинки до черешка і виступом у гострій частині та скошеним зрізом кінця леза, рештками залізної платівчастої обоймиці в основі черешка та дерев'яного накладчастого руків'я (рис.14:7; 15). Ніж мав, скоріше за все, напівовальні тонкі дерев'яні накладки. Збереглися 5 уламків виробу, розміром від 0,8x1,3 до 1,4x4,7 см.

Одна з дерев'яних накладок на колодочку ножа була виготовлена з гілки ліщини (рис.15) (*ксилотомічні визначення викладача технології обробки дерева і металу Полтавського політехнічного коледжу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» Детяря І.Л.*), друга — з іншої породи м'якого дерева.

Розміри: загальна збережена довжина ножа — 11,8 см; реконструйована довжина виробу — 12-13 см; довжина леза — 7,2 см; довжина руків'я — близько 4,8-5,8 см; довжина черешка — 3,3 см; ширина леза — 1,1 см; товщина спинки — 0,3-0,4 см (рис.14:7).

На одному з уламків — кінчику леза ножа — є чіткі відбитки тканин двох типів (тканина 3 і 4), наявні з двох боків леза.

Тканина 3 має найтоншу структуру. Тонина ниток — 0,2-0,3 мм, дещо розріджена й її структура. За будовою і характеристиками тканина аналогічна, за матеріалом виготовлення, тканині 2.

Тканина 4, грубішої структури, дещо розрідженого простого полотняного переплетення. Тонина ниток — близько 0,7-0,8 мм. Можливо, це сліди покривала-савана (рядна-?), що вкривало поховану. Частота плетіння — приблизно $7-8 \times 10-11=1 \times 1$ см. Матеріал виготовлення, вірогідно, — рослинного походження (надто товста нитка).

На двох фрагментах ножа можна помітити і прикипілі рештки тонкої шкіри, що можуть бути залишками піхов. Шкіра має темнокоричнево-червонясте забарвлення, що, припустимо, є залишками дублення.

Вироби з кістки та кераміки

5. *Астрагалі* — кістки вівці, вміщені до підсумка на поясі, у кількості 6 од. (рис.4:2:7), що не мали слідів додаткової обробки, крім нанесення окремих прокреслених ножем рисок (рис.16). На деяких із них, здебільшого на бічних площинах чи на вигинах, помітні сліди випадкових насічок залізним ножем — від розчленування туші чи зрізання м'яса (рис.14:1-6). Розміри астрагалів — довжина 2,6-3,0 см, ширина — 1,6-2,1 см, товщина — 1,4-1,7 см. Варті уваги нанесені на сплюснених боках кількох астрагалів прокреслені позначки у вигляді хрестика й сіток двох видів: прямої та скошеної (рис.14:1-3).

Набори грально-гадальних кісток часом трапляються у золотоординських похованнях, в т.ч. дитячих, навіть у великих кількостях (*Федоров-Давыдов, 1966, с.86*). Набір з волошинського поховання, — у півдюжини кісток, — саме один із таких випадків.

6. *Фрагмент* частини *денця* кружального, світлопомаранчевого кольору *горщика*, зі старанно вимученим тістом, розміром 1,5x2,4 см. Походить із заповнення ями.

7. *Фрагмент стінки* ліпного тонкостінного *горщика* доби пізньої бронзи, з крихким чорного кольору тістом, з домішками дрібного піску та товченого шамоту, розміром 0,6x1,4 см. Склеєний з двох уламків. Походить із верхньої частини заповнення ями.

Таким чином, речові знахідки, виявлені у похованні, не тільки дозволяють атрибуувати його як могилу золотоординської епохи, а й надають підстави для датування комплексу, — вірогідно, кінцем XIII - XIV ст. доповнюючи відомості для реконструкції дівочого костюму початку пізньосередньовічної доби.

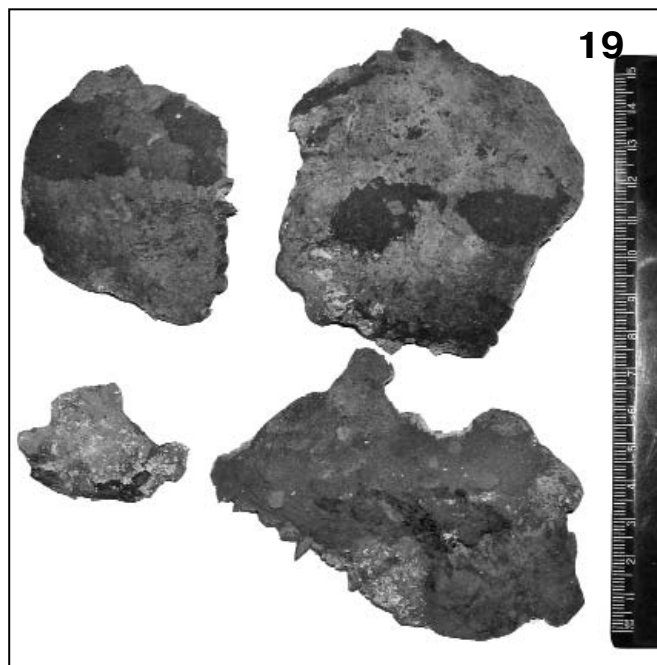
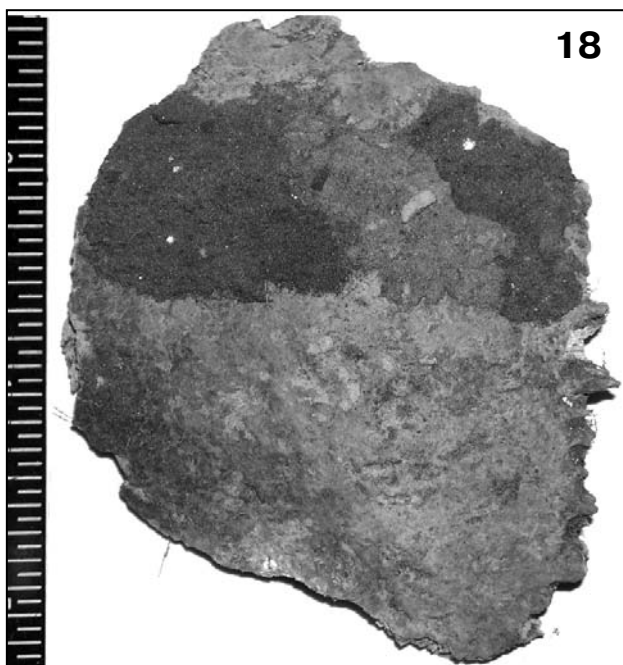
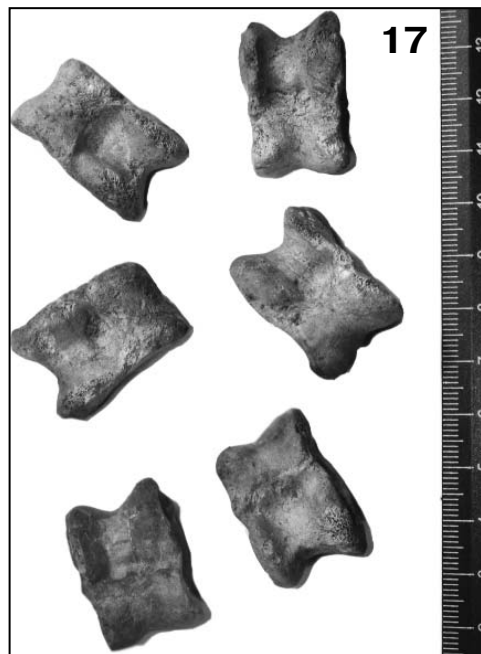

Рис. 15. **Поховання 1.** Розвал ножа. *Залізо, дерево, сліди шкіри.*

Рис. 16. **Поховання 1.** Розвал шкіряного підсумка-кисета та астрагали.

Рис. 17. **Поховання 1.** Астрагали.

Рис. 18. **Поховання 1.** Уламок черепа дівчинки з рештками головного убору.

Рис. 19. **Поховання 1.** Уламки черепа з відбитками стрічки і повсті.

6. Залишки вбрання дівчинки-кочівниці

Рештки одягу

При дослідженні поховання виявлено залишки шкіри і тканин, що знаходились безпосередньо поверх кісток та під скелетом і були попередньо інтерпретовані як рештки шкіряного одягу. Наступне їх вивчення показало, що шкіра має в окремих місцях відбитки тканини. Залишки тонковолокнистої тканини збереглися і на окремих кістках дівчинки. Це дало можливість зробити припущення щодо зовнішнього вигляду костюма та перший варіант його графічної реконструкції (рис.33).

Костюм складався із головного убору у вигляді шкіряно-тканинної стрічки, широкої сорочки вільного крою із довгими і широкими рукавами, пошитої з шовку, нижньої сорочки, теж, можливо, шовкової, штанів (шароварів), де тонко і якісно оброблена шкіра, з елементами декору, була поєднана з текстильними вставками, можливо, із шовку. До комплексу костюма також входила жилетка із шкіри, аналогічної шкірі шароварів. Доповнювали костюм м'які легкі напівчобітки зі шкіри, прикрашеної оксамитовими нашивками.

Головний убір належав до типу пов'язок зі шкіряною основою і текстильними прикрасами (Зубов, 2000, с.47, 49), мав вигляд шкіряної стрічки, шириною 2,6-2,7 см, обшитої шерстяною тканиною темного кольору, і обвитої світлішою шовковою стрічечкою. Рештки головного убору збереглися тільки на тім'яних кістках. Загальна довжина збереженої частини —

26 см (близько половини) (рис.19). Чільна частина, разом із потрошеною обвалом перекриття лобовою кісткою, втрачена. Вірогідно, саме вона мала прикраси, напевне, шкіряні чи нитяні (тасьма, аплікації, бахрома тощо).

Шкіряна основа головного убору виготовлена з тонкої, добре обробленої нефарбованої шкіри, оберненої до голови міздровим боком. Край стрічки і шви між шкірою та тканиною збереглися лише на одному фрагменті, довжиною 3 мм, де розміщувався один повний та один напівзбережений стібки шва — «косий через край», з невеликим підгином тканини у 2,1-2,5 мм. Край шкіри заходив за підгин тканини і, можливо, був фестончастий. Розміри фестонів не встановлюються через неповне збереження рапорту прикраси (рис.20).

Шерстяна тканина основи головного убору темного кольору, тонка, не щільна, простого полотняного переплетення, з частотою плетення ниток у квадраті 1x1 см — 28-30x32-34 од., тонина однієї нитки — 0,15-0,18 мм. Кручення не встановлене. Судячи з числового співвідношення ниток у квадраті 1x1 см, нитки основи тканини йшли вздовж стрічки. Тканина належить до високоякісних — 1-го сорту (Крупа, 2000, с.117).

Шовкова тканина збереглася у двох фрагментах вузької стрічки, шириною 1,3-1,4 см, обмотаної навскоси, через основу головного убору (рис.18; 19). Враховуючи наявність фестонів на шкірі, шовкова тканина обмотувала шерстяну і разом з нею при-

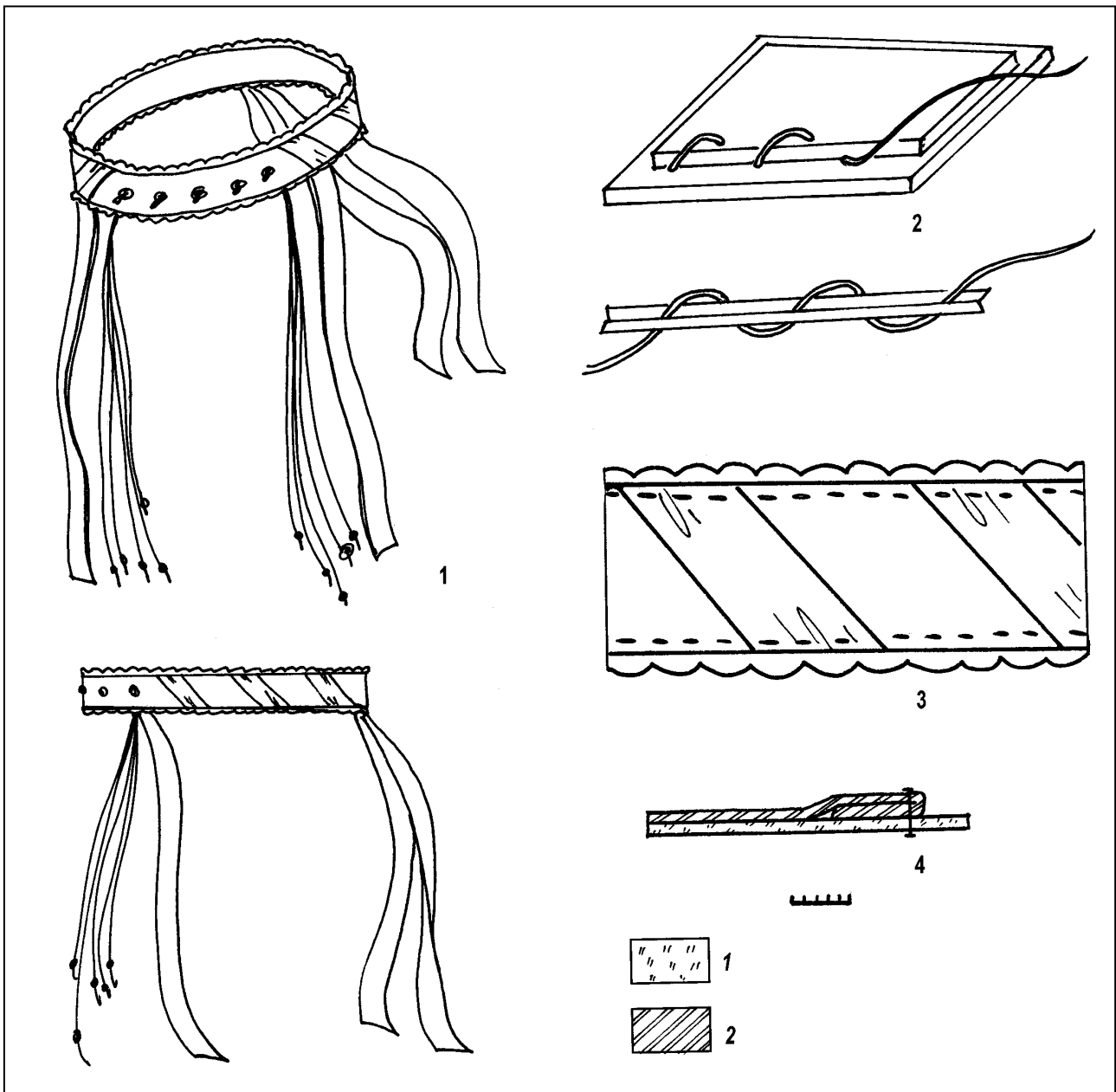

Рис.20. **Поховання 1.** Реконструкція головного убору.

Вигляд спереду і збоку (1), відтворення шва (зверху і в перетині) (2), характер декорування шкіряної стрічки тканиною (3) та профіль збирання матеріалів головного убору (4).

Реконструкція С.В.Маєвської, рис. Г.В.Коваленко.

Умовні позначення: 1 — шкіра; 2 — тканина.

шивалася до шкіри. Тобто, ця тканина виконувала функцію прикраси. Шовкова стрічка мала світлий колір; виходячи із загальної кольорової гамми костюма, могла бути блідожовтою чи кремовою. Тканина щільної структури, тонковолокниста (Кукин, Соловьєв, Кобляков, 1989, с.32, 36-37). Тонина однієї нитки — 0,08-0,10 мм. Частота плетіння у квадраті 1x1 см — 50-52x54-56 од. Основа знаходилася по довжині стрічки. Переплетіння просте, полотняне. Матеріал, скоріше за все, то-

венький, напівпрозорий шовк — шовкова тафта першого сорту (Фехнер, 1989, с.555; Крупа, 2000, с.117).

Верхня сорочка. Зверху штанів була вдягнена сорочка з шовкової тканини, рештки якої, можливо, виявлені пізніше, під час лабораторних досліджень шкіри жилетки. Збереглися відбитки тканини сорочки також у верхній частині смуг шкіри на шароварах і на кістках рук дівчинки. Крій сорочки відновленню не підлягає. Не

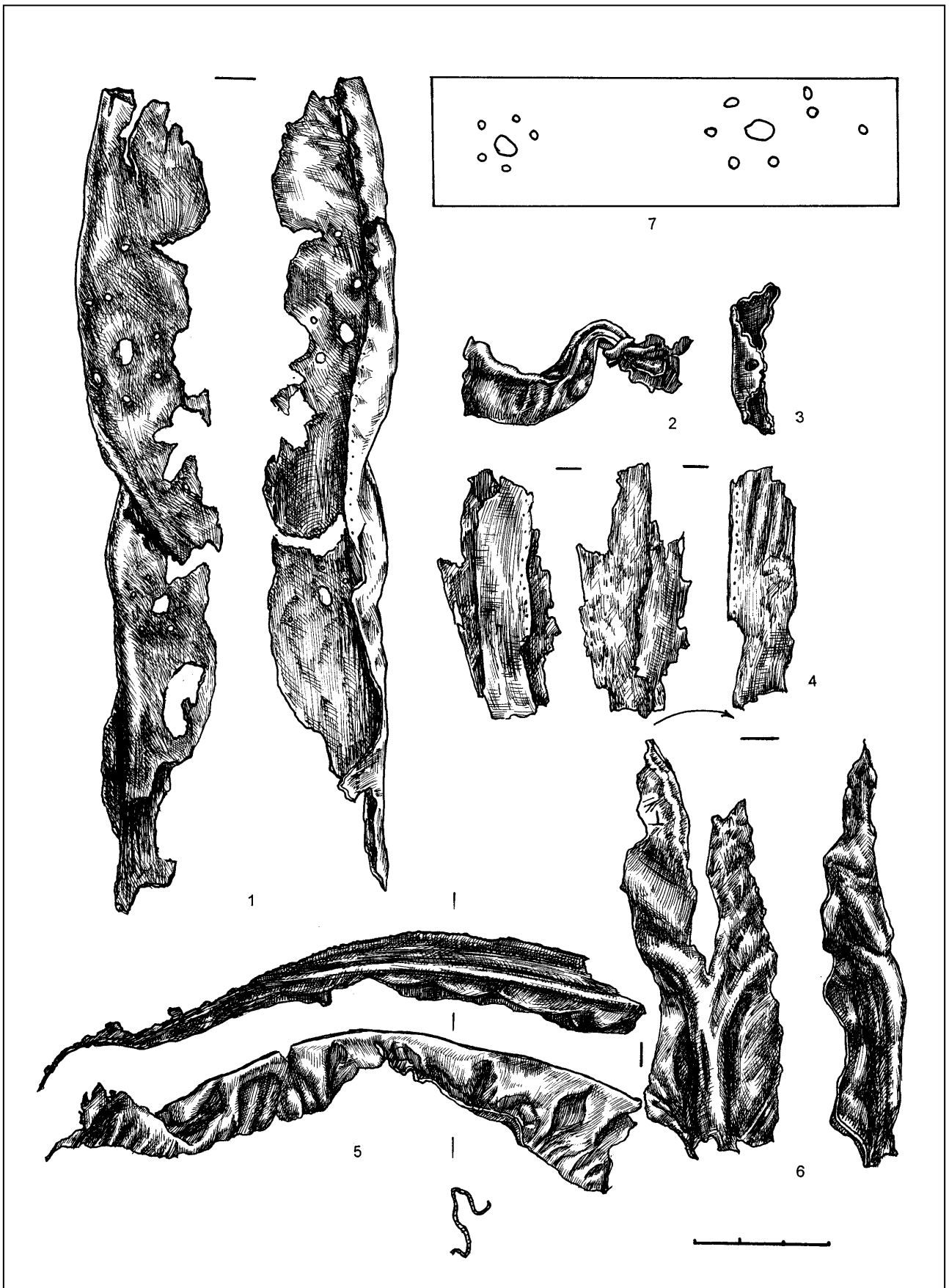

Рис. 21. Поховання 1. Фрагменти шкіряно-текстильних шароварів (1,4-6) і жилету (2,3).
Отвори-орнаментція шкіряних смуг на холошах штанів (7).

залишилося слідів жодного шва, інших конструктивних елементів. Отже, в результаті досліджень встановлений лише факт наявності названої вище деталі одягу.

Зауважимо, що саме шовк досить часто використовувався заможними кочівниками для виготовлення одягу, адже не сприяв поширенню паразитів і, передусім, був показником високого соціального статусу. Важливим було також місце виготовлення шовкової тканини та її кількість, використана для пошиття костюма, адже певні імпортовані тканини цінувалися значно дорожче від місцевих, а особливо шовкові (*Орфинская, 2000, с.106-107*).

Нижня сорочка. Зважаючи на наявність відбитків тканини на пряжці паска, можна припустити існування нижньої сорочки, трохи коротшої і вужчої за верхню, увібраної у штани. Матеріал її виготовлення, скоріше за все, був аналогічним попередній, що засвідчують відбитки на металі пряжки.

Жилет. В районі грудної клітки знайдено фрагменти шкіряного жилету прямого покрою, виготовленого із аналогічної нижче описаній шкірі шароварів, із залишками зеленої фарби, що збереглася на зав'язках (рис.21:2-3). Зелений колір фарбування шкіри візуально визначали всі учасники досліджень поховання. Його ж можна помітити на фотознімках зразків шкіри костюма під мікроскопом. Зав'язки кроїлися зі шкіри та склалися з двох половинок кожна, розміщених симетрично на різних боках жилета (рис.21-22). Кожна половинка зав'язки мала форму трикутника, з однаковою довжиною основ, але різних за висотою. На вершині коротшого трикутника було зроблено дірочку, в яку продирався кінець більшого трикутника і зав'язувався простим вузликом «сам на себе» (рис.20:2; 22). Зав'язки пришивалися до піл жилета за основи. За виявленими деталями, довжина зав'язок складала 6,0-7,2 см (довга частина) і 2,0-4,0 см (коротша). На рештках зав'язок збереглися проколи голкою в місцях пришивання (рис.21: 2-3). Добре зберігся фрагмент зав'язки довжиною 7,2 см і ши-

риною 1,6-2,0 см, а також шматочок трикутної малої частини зав'язки — 2,5x3,0x4,0 см (рис.45). Відзначені, принаймні, ще три таких зотлілих комплекти зав'язок, а також рештки четвертої, на двох із яких були помітні сліди темнозеленої фарби.

При розрівнюванні шматочка шкіри зав'язки, під час лабораторних досліджень, виявлено фрагмент шовкової тканини. Тканина та нитка були монохромними. Матеріал тканини — культурний шовк (*визначення Т.М.Крупи*), тканина — шовкова камка. Судячи із розміщення тканини на шкірі, можливі три варіанти інтерпретації: тканина може бути частиною аплікації, що прикрашала жилет; не виключається варіант, що це фрагмент підкладки жилету; і найменш гіпотетичний — частина верхньої сорочки.

Зазначимо також, що при мікроскопічному збільшенні на рештках шкіри помічені залишки тиснення, у вигляді штриховки паралельними лініями.

Шаровари. Продублена шкіра штанів збереглася досить добре, а тканина — або у вигляді відбитків на шкірі, або як окремі волокна у швах. Шви виконані вручну, тонкою голкою (рис.21:1,4,5; 23). Виходячи зі слідів, техніка шва — «назад голкою», — відстань між стьобками становила 0,4 см, довжина лицьового стьобка — 0,15-0,17 мм, виворотного — 0,7-0,8 мм (рис.24; 28).

У згинах швів виявлені рештки окремих ниток шовкової тканини (рис.25), яка не збереглася. Дослідити більш достеменно тканину немає можливості через погану збереженість ниток, що розсипалися при розчистці.

В цілому шкіра костюму добре оброблена (рис.21; 23). Вона рівномірно тонка, високої якості, фарбована — збереглися темні плями, що можуть бути залишками штучної пігментації (ймовірно, зелений чи синій кольори, що, при руйнуванні пігменту, залишають сліди такого відтінку на шкірі) (*Федоров-Давыдов, 1966, с.78*).

Кожна холоша шароварів була зшита із восьми довгих смуг шкіри фігурного крою, що нагадували витягнуто-краплеподібну форму, шириною від 4,8 см вгорі до 6,2 см — в

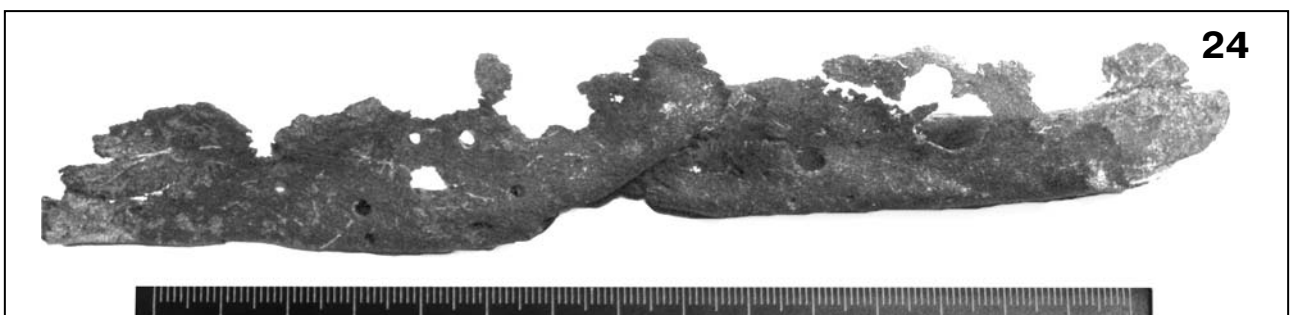
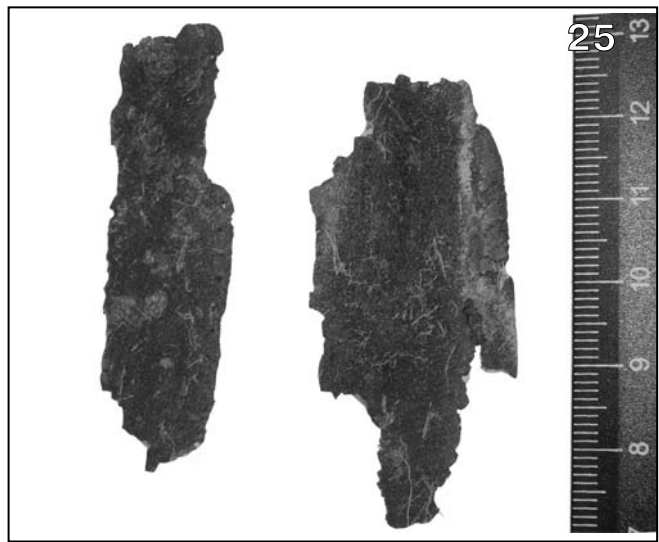

Рис. 22. **Поховання 1.** Комплект зав'язки жилета. *Шкіра.*

Рис. 23. **Поховання 1.** Фрагмент штанів, зі збереженими рештками шва. *Шкіра.*

Рис. 24. **Поховання 1.** Фрагмент зі збереженими отворами. *Шкіра.*

Рис. 25. **Поховання 1.** Фрагменти шароварів, зі слідами тканини. *Шкіра.*

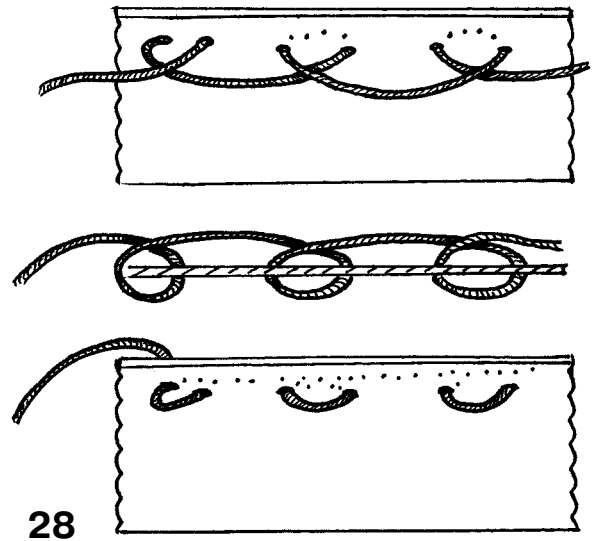
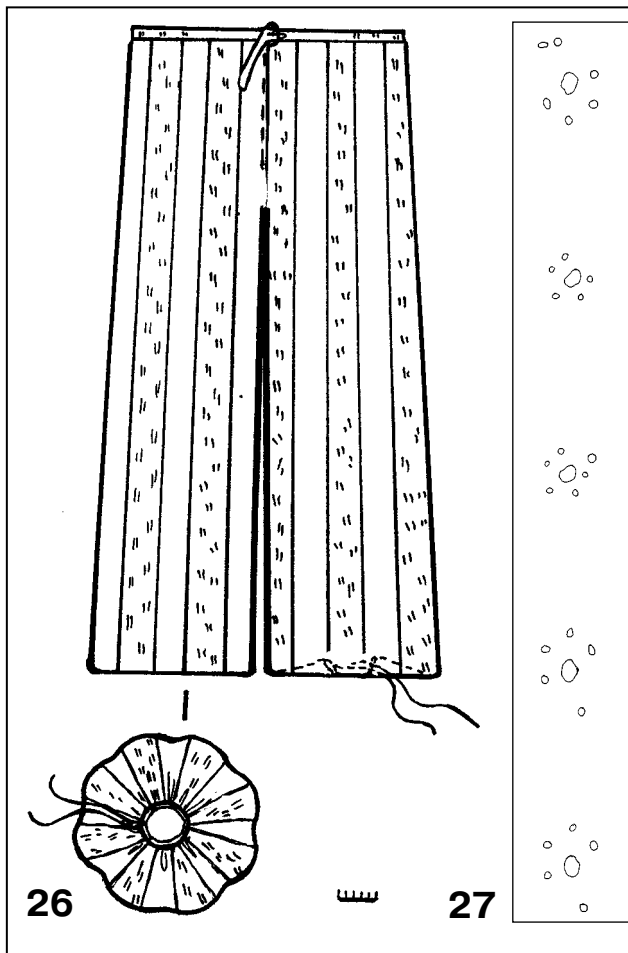

Рис. 26. **Поховання 1.** Штани-шаровари та оформлення низу холош. Реконструкція С.В.Маєвської, рис. Г.В.Коваленко.

Рис. 27. **Поховання 1.** Орнаментация шкіряних смуг штанів у нижній частині. Схема нанесення отворів.

Рис. 28. **Поховання 1.** Штани-шаровари. Реконструкція шва.

розширеній нижній частині смуги, і восьми смуг тканини невстановленої ширини, розміщених вздовж холош (рис.26). Вони трималися на пришивному шкіряному поясі (рис.13:2). Підкладка поясу, вірогідно, була шерстяною. На поясі спереду кріпилася шкіряна сумочка — кисет (рис.29). Слідів чи решток верхнього поясу з тканини чи шкіри не виявлено, а це може бути додатковим свідченням того, що похована не пройшла ще обряду ініціації і не вважалася дорослою (Орфинская, 2000, с.106).

У нижній частині розширені смуги шкіри холош шароварів мали декор — були перфоровані дірочками різного діаметру, розміщеними у вигляді розеток-квіточок однакового розміру (рис.21:1,7; 24). Перфорація наносилася на рівні не вище колін (рис. 27). Скоріше за все, такі дірочки робилися за допомогою нагрітих шилець та пробійників.

Нижня частина шкіряних смуг холош була призібрана шляхом пришивання до тканини, з метою надання об'єму і форми.

За мікроскопічними фотознімками, добре видно, що для забезпечення постійності форми низу шароварів, шов, який з'єднував шкіряні і текстильні смужки між собою, був подвійний. Перший раз він прокладався лише вздовж краю шкіряної деталі, стягуючи при лицьовому ході шкіру у дрібні складочки. Тканина пришивалася за другим прошиванням, причому, голка входила в отвори шкіряних деталей, що залишилися від першого прошивання, прихвачуючи одночасно і текстильну смужку.

Постійність форми забезпечувалася збиранням низу штанини на шкіряному манжеті, шириною 2,0-2,5 см, який нещільно прилягав до ноги і вбирався у верхню частину (халяви) напівчобітків, за 12-15 см вище стопи. Рештки одного із таких манжетів, до речі, трохи призібраного халявкою взуття і зі слідами зеленого фарбування, трапилися при розчистці поховання. Стягування штанини манжетом надавало їй у нижній частині форму восьмипелюсткової «квіт-

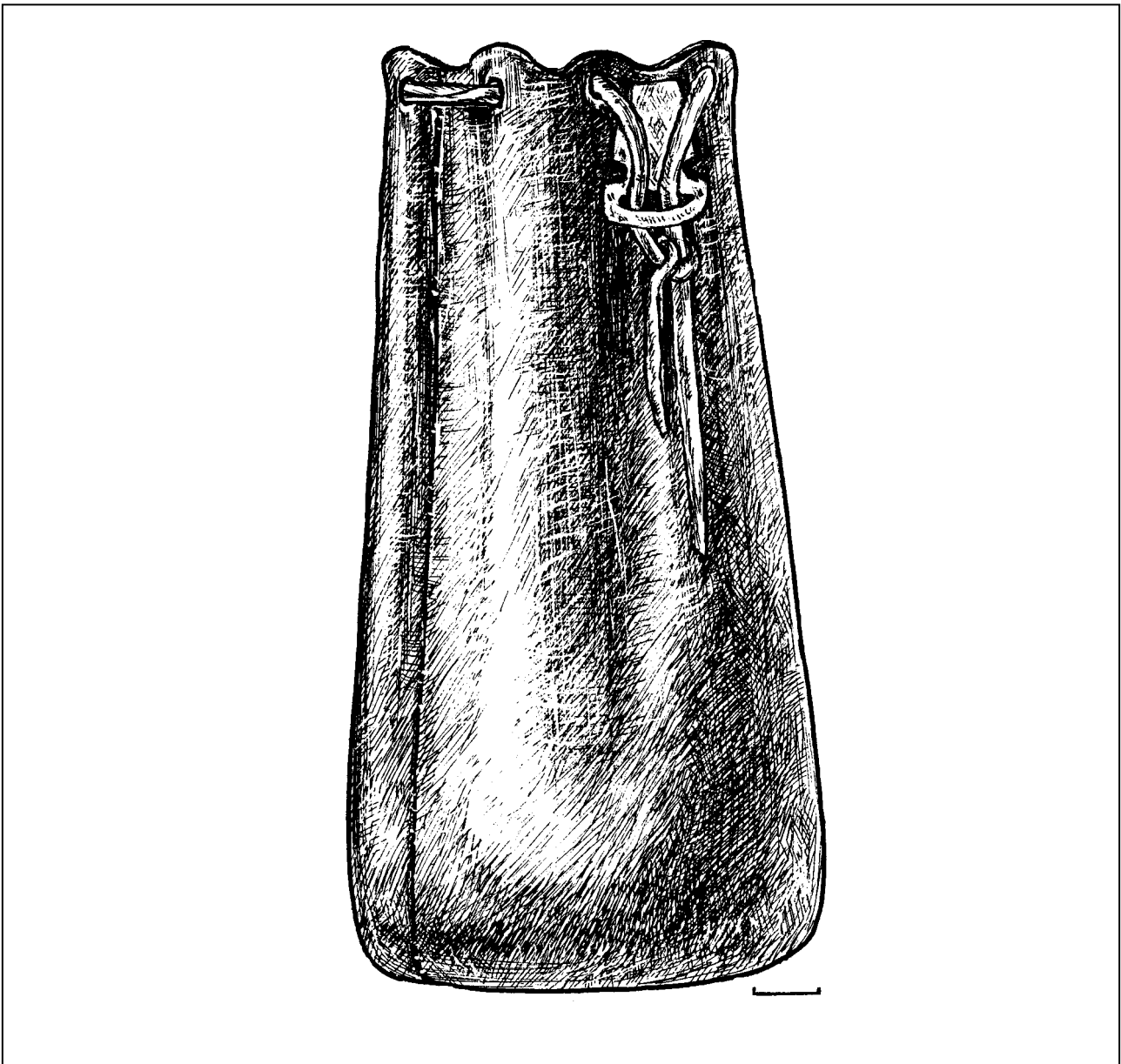
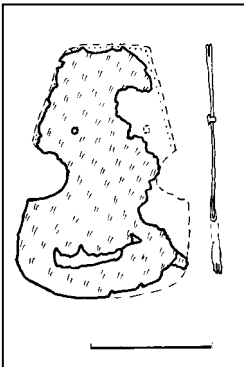

Рис. 29. Поховання 1. Підсумок-кисет. Реконструкція С.В.Маєвської, рис. Г.В.Коваленко, Т.В.Менчинської.

ки», а досяглося — за допомогою дуже простого прийому шиття (рис.21:5; 26). До колекції взяті окремі шматки шкіри з рештками швів, проколами голки, перфорацією, залишками тканини — розміром від 2,5x5,7 см до 2,9x18,3 см. Всього — 14 фр-тів (рис.21; 23-25).

У складці між двома шарами шкіри штанів виявлений тлін тканини, що піддавався візуальному аналізу (рис.21:4; 25). Тка-

Рис. 30. Поховання 1. Петля-фіксатор. Шкіра.

нина — тонка, простого полотняного переплетення. Напрямок ниток основи і підкання не визначається. Частота ниток — $20-22 \times 16-18 = 1 \times 1$ см. Судячи з характеристики плетіння і тонини ниток (0,2-0,3 мм), — це шовкова камка, можливо, фарбована, бо спостерігаються залишки світлих пігментних плям на шкірі в місцях прилягання тканини. Колір тканини — світлий: жовтий чи кремовий (Федоров-Давыдов, 1966, с. 78).

Шкіряні вироби

Підсумок-кисет, схожий на мішечок (торбинку), що підвішувався на поясі, судячи за овальною плямою шкіряного тлі-

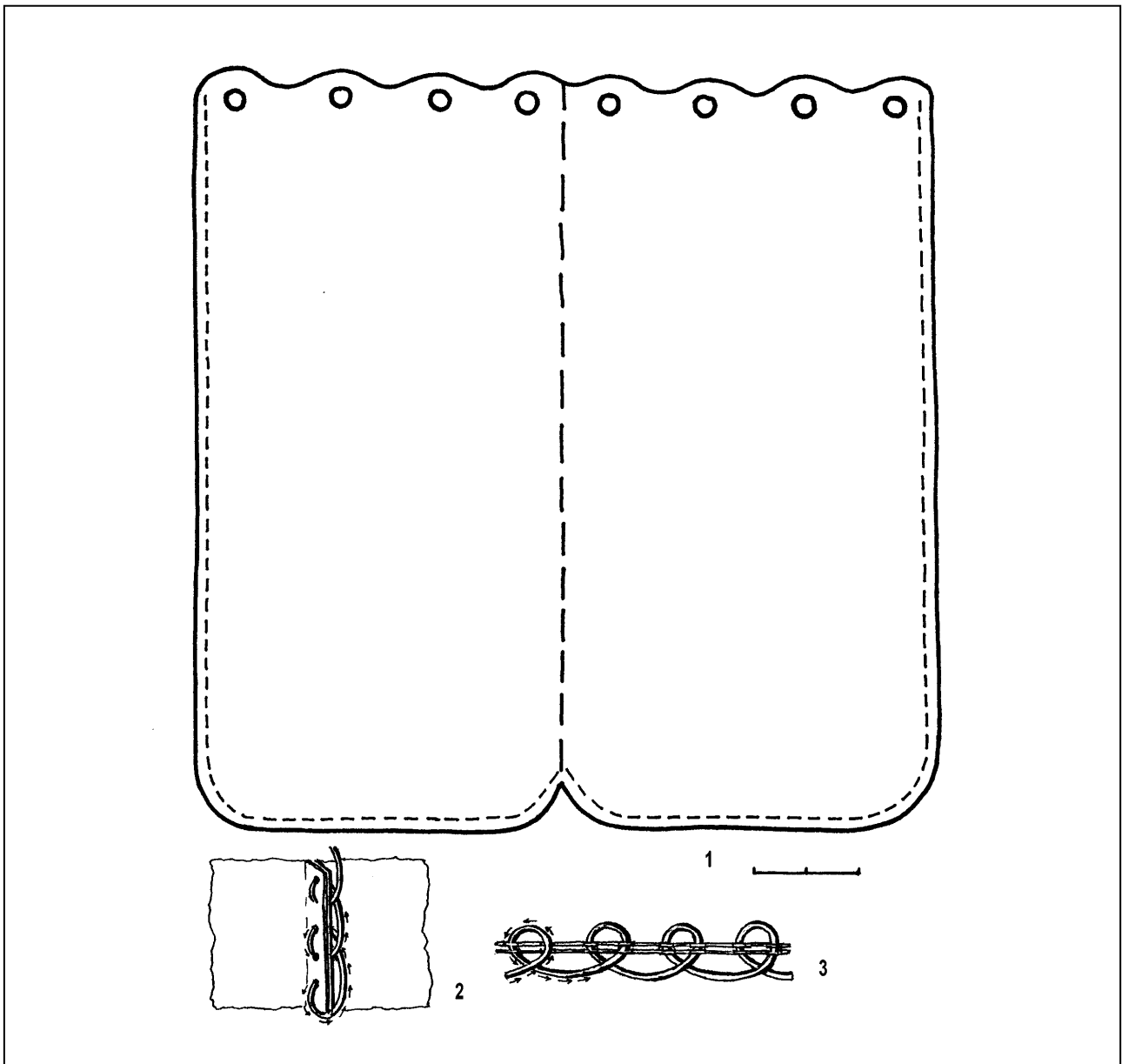

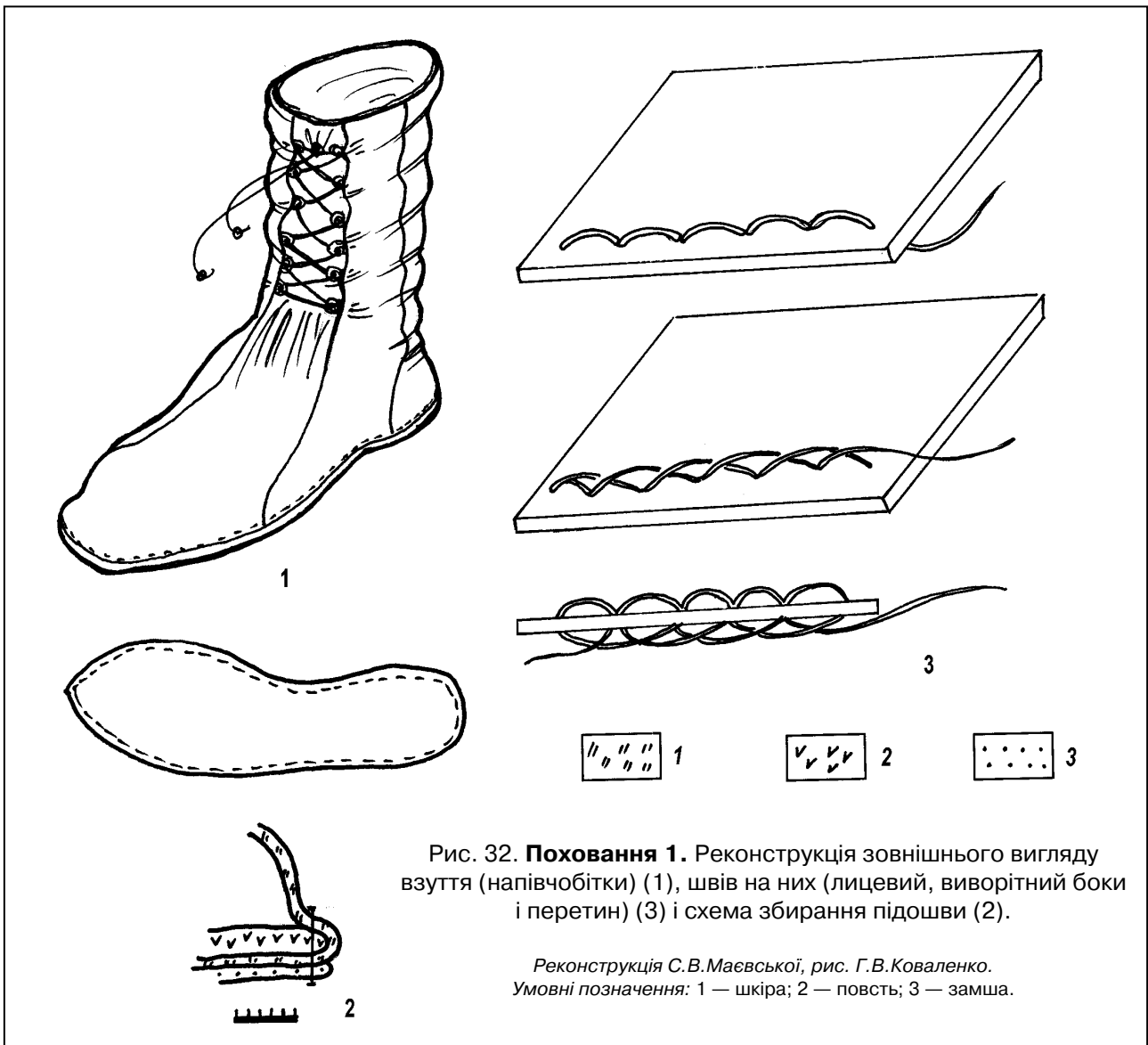
Рис. 31. **Поховання 1.** Розкрій підсумка (1) та відтворення шва (2, 3).
 Варіант реконструкції С.В.Маєвської та Т.В.Менчинської.

ну, розміром 6-7x14 см, та звуженням у горловині до 5 см, за збереженими шматочками шкіри на час розчистки, мав хвилястий край із отворами, через які продівався шкіряний шнурок. Всього хвилястих виступів висотою 0,8-1,0 см нараховувалося 8. Посеред кожного з них знаходився невеличкий круглий отвір, діаметром 3,0-3,5 мм. Саме через ці отвори і був продітий простий (одинарний) шкіряний шнурочок — місцями скручена смужка досить тонкої шкіри, шириною 0,9-1,0 см і збереженою довжиною понад 10,0 см, що на кінцях ма-

ла звуження. Простий вузол зав'язки шнурка, поряд із одним з кінців, розпоршився у ході розчистки.

Торбинка виготовлена з 2-х шарів тонкої (приблизно 0,15 см) шкіри, вірогідно, фарбованої, червоно-коричневого кольору, скріпленої швом „назад голкою”, з кроком 0,65 см (рис.31; 51). Причому, зовнішній шар шкіри мав шліфування, тобто попередню обробку сировини особливим чином, на внутрішній — таке шліфування було відсутнє (рис.41; 53). Засоби кріплення підсумку на поясі не встановлені.

Цікавою деталлю підсумка є фігурна підовальна шкіряна двошарова петля, розміром 2,5x1,5 см, виконана з використанням спеціального фігурного крою (рис.30). На ній помітний внутрішній шов, де шкіра підігнута до середини як з одного, так і з іншого боків (рис.50; 55). “Рамка” петельки, між шарами шкіри, мала тонку дерев’яну чи кістяну прокладку, що не збереглася. Вірогідно, петелька нашивалася на тло сумки вертикально вгорі, “рамкою” донизу, слугуючи для закріплення (фіксації) шнура після його зав’язування чи для зав’язування саме в цій петлі (рис.29). Верхня частина фіксатора пришивалася, середня — закріплювалася за допомогою двох тонких бронзових заклепок, від однієї із яких залишилися сліди отвору на шкі-

рі та окисли металу (рис.50). За Т.М.Крупною двошарова петелька-фіксатор несла основне силове навантаження при затягуванні шнура, відкриванні і закриванні підсумка.

На фрагментах мішечка збереглася ділянка внутрішнього шва, яка, судячи за слідами шовкових ниток, була аналогічною попередньому — «назад голкою» (рис.31). Варіант імовірної реконструкції подається на рис.29, а також наводиться відтворення крою шматків шкіри для пошиття підсумка (рис.31). Фрагменти мішечка представлені у шматочках розміром — від 0,8x1,7 до 2,6x9,5 см. 14 од. (рис.16).

Підсумок-кисет відрізняється від типових шкіряних сумок прямокутної форми, із закругленою кришкою-клапаном на застіб-

Рис. 33. Попередній варіант реконструкції костюма дівчинки.

Реконструкція С.В.Маєвської, рис. Г.В.Коваленко.

ці, добре відомих за матеріалами численних золотоординських поховань (Іванов, 2002, с.120). Хоча, за місцем носіння — спереду на поясі, та призначенням — для збереження дрібних побутових предметів і грошей, обидва вироби мали аналогічні функції. Сумки та кисети були невід'ємною частиною кочівницького костюма всіх статевікових груп населення (Казаков, 2000, с.65). Волошинська сумочка-мішечок, до деякої міри, продовжує традиції виготовлення поясних сумок, характерних для населення Волзької Болгарії, а, можливо, є зразком середньоволзьких імпортив золотоординського часу (Казаков, 2001, с.172-173, 179, рис.2).

Залишки взуття

Рештки шкіряного **взуття** визначені за плямами тліну, підовальною у плані форми, що оточував кістки стоп ніг похованої, а також за залишками на нижніх частинах гомілкових кісток та окремих фалангах пальців ніг зотлілих шматочків шкіри і волокон тканини. Довжина плям тліну вздовж стопи не перевищувала 16 см, а ширина — 5-7 см. Серед решток шкіри помічені струхлі залишки подвійного (перевитого) тонкого шкіряного шнура (тонкі смужки шкіри, шириною в 2-3 мм), незначні сліди зеленої фарби. Зазначені деталі могли бути рештками нашивних прикрас для чобіток.

Під час розкопок виявлені три невеликі фрагменти взуття, один з яких прикипів до нижнього діяфізу великої гомілкової кістки (від 1,2x1,8 до 1,4x2,0 см).

При їх мікроскопічному дослідженні, встановлено, що взуття було виготовлене, в основному, зі шкіри, та, можливо, мало нашивки із тканини і перевитого шнура, у вигляді прикрас. Шкіра була фарбована у темнокоричневий або чорний кольори.

Взуття інтерпретоване як м'які напівчобітки, без підборів, з м'якою нашивною замшевою підшовою, на зразок сгодійських чи іранських напівчобіток, що набули поширення у середовищі євразійських кочівників з XII-XIII ст. під впливом близь-

косхідної моди (Арутюнов, 1989, с.75-78; Курбатов, 2000, с.85). В середині чобітків знаходилися повстяні устілки (рис.32:2), прошиті із зовнішнього боку готового виробу крізь шкіру швом «строчка» (рис.32:3). Цим же швом пришивалася підшовка взуття із замші чорного кольору (місцеве виробництво-?).

Збереглися рештки оксамиту, що скипівся зі шкірою взуття. Показовий фрагмент — 0,4x0,2 см, котрий не відділявся від шкіри і був зруйнований при дослідженні. Певно, саме цим оксамитом і прикрашалися окремі частини взуття.

Уявний вигляд напівчобітків, у реконструкції, подається на рис.32:1.

Таким чином, предмети убору дівчинки-кочівниці складають функціонально доцільний та естетично довершений, напевне, «вихідний» костюм дитини, призначений для урочистостей, який використовувався ще за життя (рис.33). Адже „в цю епоху померлих ховали в їх звичному одязі, а не у спеціально виготовленому для цього випадку” (Ієрусалимская, 2000, с.59).

Враховуючи присутність серед залишків костюма високосортних імпортних тканин, виробів із якісно обробленою і фарбованою шкірою, з великою кількістю декоративних деталей, імовірно, привізної сумочки, загальний художній задум у виконанні вбрання, взуття, пошитого за іноземними зразками, всі ці деталі убору можна вважати продукцією ремісників одного із міських золотоординських центрів. Подібні комплекти одягу мали в той час виконуватися на замовлення і коштували досить дорого. Тому, цілком імовірно, що поховання могло належати дитині десятника-даруги — представника улусної адміністрації чи золотоординського хана у кочівницькому середовищі передстепового прикордоння на лівому березі Дніпра (Фёдоров-Давыдов, 2004, с.23), який здійснював збір податків на користь місцевих чи верховного правителів Золотої Орди (Сыроечковский, 1940, с.46; Фёдоров-Давыдов, 1973, с.93-94).

7. Матеріали, використані при поховальному обряді

Як вже зазначалося, поховання 1, співставлюване із типом кочівницьких захоронень Ж-II, здійснене у своєрідному дощатому гробовищі, подібному до характерних конструкцій відділу Б, типу II, за Г.О.Федоровим-Давидовим (*Фёдоров-Давыдов, 1966, с.127, 130-131*). Та, з часом побутування таких архаїчних, половецьких за походженням, гробовищ у степах — від XII ст. — характер влаштування домовини дещо змінився. Дві прямокутні рами замінив суцільний каркас із чотирьох тонких дощок, зниз якого, певно, на дерев'яних шипах, кріпилися кілька (8-9) поперечних дощечок-плашок, що на боковинах і на площі всієї рами встигалися шаром повсті. Зверху така конструкція, після її встановлення до могили, перекривалася суцільним поперечним рядом дощечок, обіпертих як на основу каркасу (рис.4:2), так і на заплічки, відкопані у могилі. Висота гробовища, в такому разі, становила 20-30 см. Для ущільнення перекриття, а також, імовірно, з певною ритуальною метою, на нього були покладені важкі деталі візка (рис.34).

Скоріше за все, матеріалом виготовлення гробовища слугували дошки від розібраного транспортного засобу, в якому, вірогідно, певний час знаходилася хвора дівчинка. Стінки ями споруджувалися із незначним підбоєм, задля забезпечення можливості встановлення основи гробовища, на якій лежала померла.

Насамкінець, варто охарактеризувати залишки *повсті*. Окремий шматок такого ма-

теріалу, вірогідно, був підкладений під голову дівчинці в якості подушечки і зберігся у вигляді відбитків на тим'яних кістках розвалу черепа (рис.19).

Повсть не фарбована, з грубої шерсті різних природних кольорів, з остьовими волокнами, низькоякісного нерівномірного ваяння. Окремі волокна повсті довгі, злегка скручуються (*Журавлєва, Куликова, Третілов, 1989, с.5, 7-8*).

Певно, це овеча шерсть, можливо, із незначними добавками трави, що досить-таки часто зустрічалися під час виробництва повсті в кочівників (*Маєвська, 2003, с.98*). Така низькоякісна повсть дисонує із досить багатим костюмом похованої. Ймовірно, цей матеріал використовувався для набивання подушки, тканина від якої не збереглася.

В свою чергу, більш якісна повсть, що не збереглася у волокнах, була вміщена як підстилка на дні гробовища і кріпилася до каркасу основи за допомогою залізних цвяхків, виготовлених із тонкого дроту. Подібне кріплення виявлене ще в кількох поховальних комплексах з околиць Волошиного під час розкопок 2004-2005 рр.

Напевне, поверх повсть вкривалася якоюсь тканиною, що також не збереглася. Ще однією деталлю поховального обряду було загортання чи вкривання похованої покривалом-саваном із тканини рослинного походження.

Таким чином, залишки гробовища (рис. 6;34) засвідчують золотоординський час здійснення поховання (*Васильєв, Гречкина, 2000,*

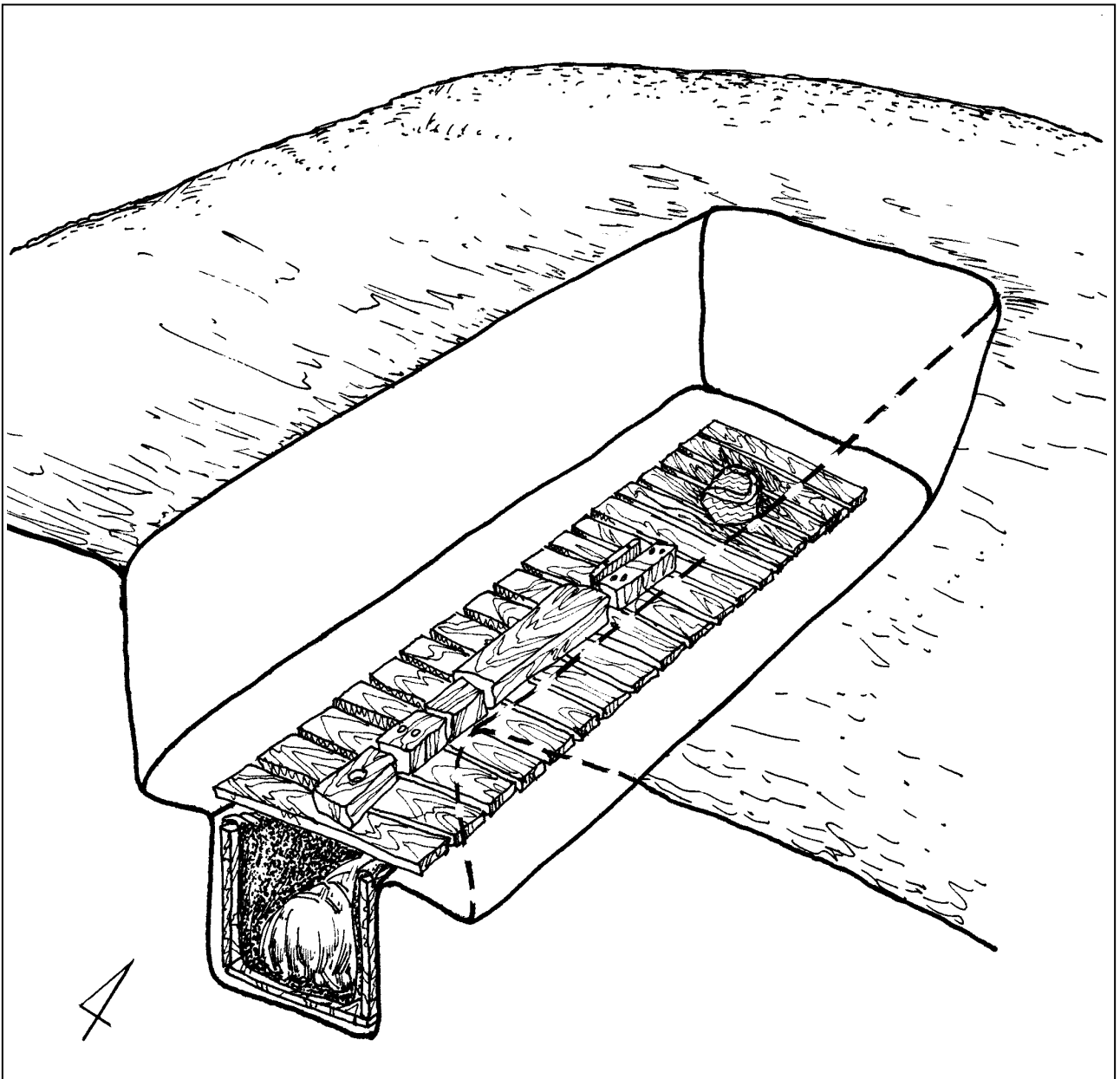

Рис. 34. **Поховання 1.** Реконструкція ями і гробовища.

Рис. Г.В.Коваленко.

с.23-24), дозволяють включити його до групи порівняно рідкісних комплексів, для влаштування яких використовувалися деталі дерев'яних возів (Фёдоров-Давыдов, 1966, с.130-131).

Щодо уточнення хронологічної атрибуції поховального комплексу, визначальними, на думку авторів, є наступні моменти: підсипання давнього кургану; влаштування могили саме в його насипу; наявність

супутньої жертвної (поминальної) ямико-нотафа, без кісток людини, до якої вміщені лише залишки туші коня; орієнтація поховання і його перекриття з вузьких дощок; присутність серед інвентаря решток чималої кількості речей. Все це вказує на належність захоронення до більш раннього часу золотоординської історії, принаймні, до рубежу XIII - XIV ст. або першої половини XIV ст.

8. Реконструкція костюму золотоордунського часу

Дослідники історії костюму відзначають, що одяг можна вивчати за кількома групами джерел. А.О.Ієрусалімська з цих джерел виділяє чотири групи: письмові свідчення; художні зображення; етнографічні та археологічні (*Иерусалимская, 2000, с. 58-59*).

До письмових джерел варто віднести літописні повідомлення, економічні і політичні документи, сучасні матеріалам, що вивчаються, повідомлення мандрівників, твори письменників відповідної історичної епохи. Та, на жаль, ці джерела інформації не завжди дають достатньо детальні відомості для фахового аналізу. Те, що в давні часи було зрозуміле всім, не обов'язково буде зрозуміле нашим сучасникам, — давні назви одягу, тканин, навіть місцевостей часто викликають різночитання і тривалі дискусії, а деякі деталі, наприклад, крій костюму, спосіб носіння окремих його елементів, взагалі залишаються не висвітленими.

Зображення одягу на різних пам'ятках монументального і прикладного мистецтва, мініатюрах для більшості дослідників є головним джерелом їхньої роботи. Але і цей вид джерел не може надавати стовідсотково істинної інформації. Консерватизм художньої традиції, намагання наслідувати іноземні зразки, — це все, що спотворює відомості, які доносить до нас зазначена група джерел. До речі, для Сходу ці джерела не є інформативними також через існування мусульманської мистецької традиції, що забороняла зображення людини (*Коран, 2: 45*).

На жаль, етнографічні дані відносяться до часу, що значно ближчий до нас, ніж до епохи, яка здебільшого цікавить дослідників. Відомо, що костюм змінюється не тільки в просторі, а й у часі. Тому до джерел такого типу теж необхідно ставитися надзвичайно обережно.

Звідси випливає, що найдостовірнішим і найповнішим джерелом інформації можуть бути лише археологічні знахідки. Щоб встановити зовнішній вигляд костюму, важливо детально фіксувати не тільки фурнітуру одягу (пряжки, гудзики, фібули, гачки і т.д.), а й органічний тлін — залишки шкіри, тканин, повсті, хутра, — які служили матеріалом для виробництва предметів туалету. Саме детальна фіксація місцезнаходження і попередня консерваційна робота з органікою у польових умовах 2003 р. дозволили у подальшому забезпечити реконструкцію зовнішнього вигляду костюма дівчинки з кургану поблизу Волошиного.

Наступний етап камеральної розчистки текстильно-шкіряних залишків костюму відбувався у лабораторних умовах, на протязі кількох місяців. Звичайно, на фоні цього півроку, затрачених на вивчення фрагментів шкіри і тканини костюму, виявляться порівняно замалим проміжком часу. Але, враховуючи опрацювання профільної літератури — ряду археологічних та етнографічних публікацій, консультацій, можна стверджувати, що за короткий час було досягнуто помітних результатів. До вивчення мате-

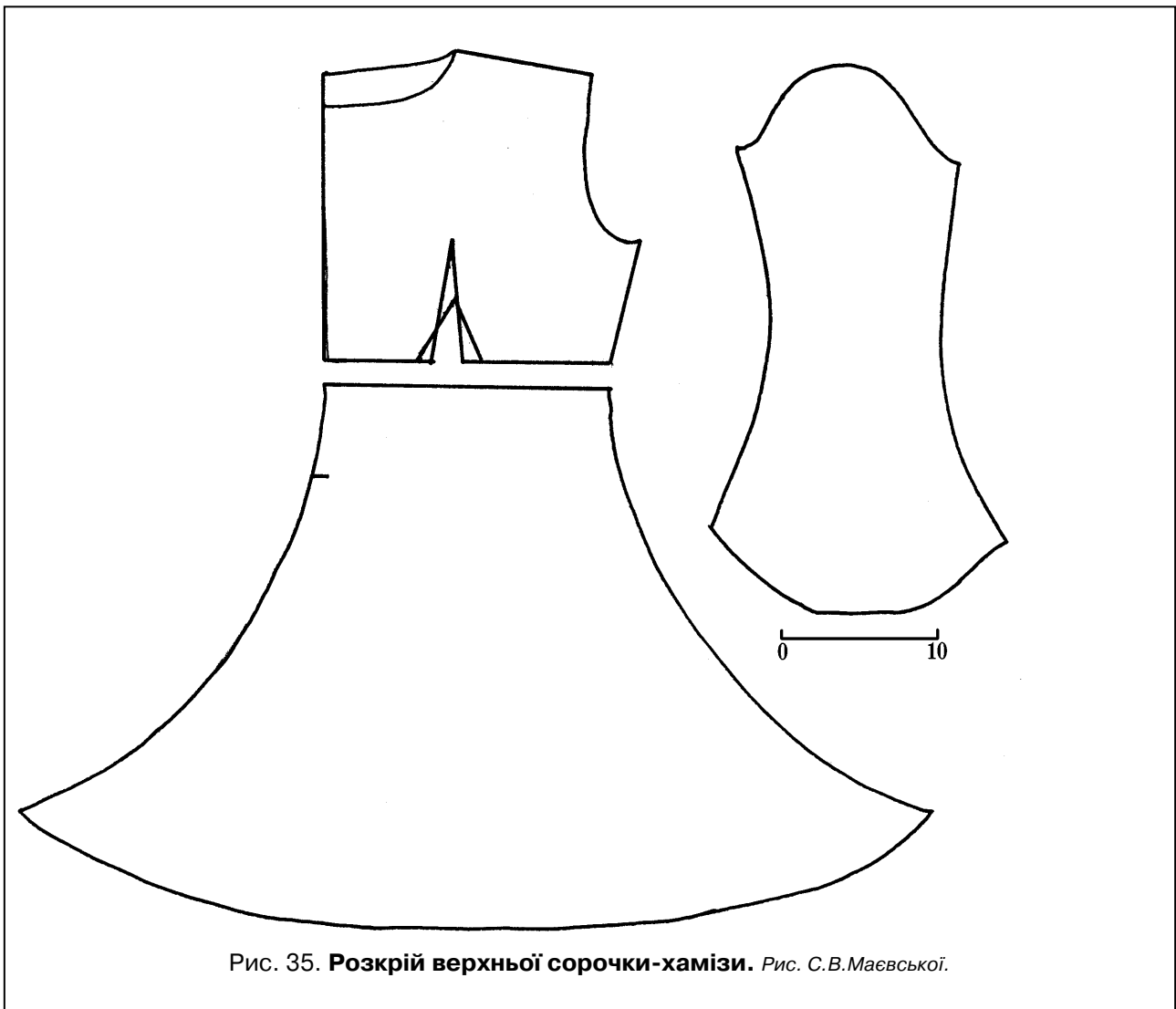

Рис. 35. Розкрій верхньої сорочки-хамізи. Рис. С.В.Маєвської.

ріалів були долучені спеціалісти Харківського Національного університету ім.В.Н.Каразіна, Музею археології та етнографії Слобідської України цього ж вузу, Музею історичних коштовностей України — філії Національного Музею історії України, судові медики Української медичної стоматологічної академії, матеріалознавці Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут”.

Залишки тканин і шкіри оброблялися, очищувалися від бруду і консервувалися відповідно до традиційної реставраційної методики (Кириянов, 1960, с.76–85; Мінжулін, Мінжуліна, Чернокапська, 1998, с.59), а пізніше — додатково були розпрямлені і підготовлені до зберігання Т.М.Крупною.

Підставами для реконструкції тих чи інших деталей костюма дівчинки-кочівниці

виявилося наступне.

Реконструкція *головного убору* була здійснена за чіткими відбитками та його фрагментами, збереженими на уламках черепної коробки дівчинки (рис.18-19). Чільна частина головного убору, разом із лобовою кісткою черепа, виявилася розтрощеною. Вірогідно, саме вона мала текстильні чи шкіряні прикраси у вигляді бахроми, тасьми, вишивки і комбінації стрічок, як це відомо за етнографічними даними (Сухарева, 1954, с.124-132; Горленко, 1982, с.96-106; Матейко, 1977, с.69-70; Ельников, 2001, с.19-21; Алексеева, Бужилова, Винников, Волков, Козловская, Лебединская, Медникова, Цыбин, 2002, с.55-58, 63-64; Бубенок, 2004, с.283-284) та матеріалами кочівницьких поховань степів Євразії (Зубов, 2000, с.49-50; Казаков, 2000, с.66; Шутова, 2000, с.134-135).

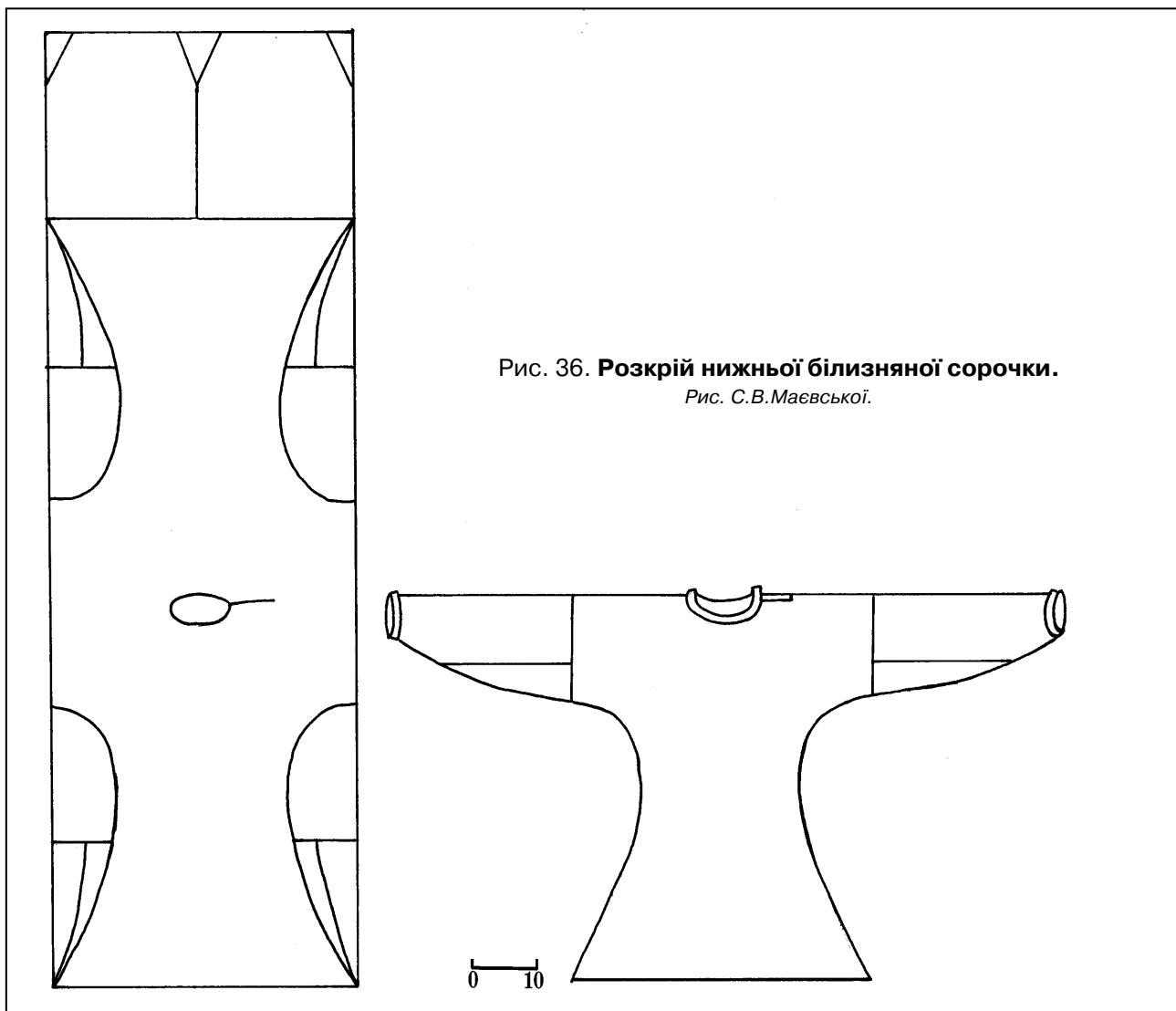

Рис. 36. Розкрій нижньої білизняної сорочки.

Рис. С.В.Маєвської.

Етнографічно зафіксовано прикрашання шкіряних виробів вузликами із тонкого шкіряного шнура, продітого в отвори з вивороту на лице, де вузлики складали найпростіший орнамент (Іакинф, 1851, с.12-17). Саме такий спосіб, враховуючи знахідку фрагментів шкіряних шнурів, було взято за основу реконструкції. Залишаються сумніви щодо наявності відомого за етнографічними даними головного покривала (Стармеров, 1978, с.180-195; Калашникова, 1986, с.124). Зважаючи на певний слов'янський вплив на кочівників у передстеповому прикордонні і наявність традиції, пов'язаної з тим, що головні убори, котрі закривають волосся, використовувалися переважно заміжніми жінками (Матейко, 1977, с.8-22; Ніколаєва, 1996, с.97-98, 100), а також той факт, що поширення ісламу у середовищі

населення західної частини Золотої Орди на кінець XIII — початок XIV ст. ще не було повсюдним (Мюллер, 2004, с. 371), для реконструкції було обрано варіант головного убору без покривала (рис.20; 33). Додаткова впевненість у цьому з'явилася завдяки відсутності археологічних даних та слідів тканини покривала у похованні.

Повна втрата конструктивних елементів **верхньої сорочки** робить неможливим її реальну реконструкцію. Єдине достеменно відоме, за результатами вивчення однієї зі знахідок, що сорочка вдягалася на випуск поверх штанів, без верхнього поясу. Тому для вірогідної реконструкції цієї деталі костюму обрано етнографічний шлях пошуків відповідників. Можливий варіант крою сорочки для костюма відновлений за етнографічними даними (кольор. рис. на внут-

рішній частині обкладинки видання), на основі крою кримськотатарського варіанту жіночої сорочки-хамізи (рис.35) (*Стамеров, 1978, с.190-191*).

Крій *нижньої сорочки* також відновлено за матеріалами етнографічних досліджень одягу кримських татар (*Дульський, 1928, с.85*), на основі крою дитячої білизняної сорочки (рис.36). Саме ця сорочка могла мати традиційну вишивку, що виконувала не тільки естетичну функцію, а й магічну (*Николаєва, 1994, с. 165*). Умовно візерунок вишивки для реконструкції взято за матеріалами лінійної орнаментики на виробих з металу золотоординського населення, опублікованих Г.О.Федоровим-Давидовим (*Федоров-Давыдов, 1966, с.88, 90, 91*).

Графічна реконструкція *жилету* (кольор. рис. на внутрішній частині обкладинки) здійснювалася за виявленими шкіряними фрагментами. При цьому, у процесі реконструктивного відтворення, було введено логічне припущення, що довжина жилету мала бути на 5–8 см нижче останньої зав'язки-застібки, котра виявлена на тазових кістках похованої дитини. Тобто, загальна довжина виробу по спинці досягала 65–68 см. Така довжина цілком узгоджувалася із даними антропологічного вивчення скелету дівчинки.

При цьому, серед залишків шкіри жилету, що знаходився під кістками лопаток, ключиць, хребта похованої, не було жодного фрагмента зі слідами зшивання деталей крою. Хоча збереження шкіри фрагментарне, ветхе, проте, повне. Тому, при створенні реконструкції, обрано варіант крою жилета без серединного шва спинки та без плечових швів (рис.37), або — з однієї деталі, з двома боковими швами. Аналогічні за кроєм жилети характерні для населення Татарстану XVIII–XIX ст. (*Дульський, 1928, с.24-26*), схожі риси крою відзначаються дослідниками ще у скіфів (*Клочко, 1984, с. 64*).

Важче було визначитися з варіантом обробки країв жилету. Всього, щодо даної моделі, були припустимі чотири варіанти обробки краю виробу: за допомогою тек-

стильної чи шкіряної обтачки стачним швом з вивороту виробу; обробка стачним швом з вивороту при пришиванні текстильної підкладки; обробка текстильним чи шкіряним руликом; обробка художнім обплітанням країв деталей декоративним шкіряним шнуром. Зважаючи на знахідки у похованні залишків шкіряного шнура та на простоту і декоративність виробу, прикрашеного таким чином, пропонується взяття за основу варіанту художнього обплітання країв жилету шнуром (рис.38).

Шаровари до сьогодні є майже для всіх східних народів, разом із сорочкою, основою костюму (*Стамеров, 1978, с.190-193*). В реконструкції шаровари відновлено повністю, за матеріалами, виявленими у похованні (*Супруненко, Маєвська, 2005, с. 76*). Єдиним авторським припущенням є визначена ширина текстильних вставок між смугами шкіри на холошах (рис.26; 33; 39).

Реконструкція *взуття* здійснювалася зі врахуванням аналогічних знахідок на Волошинському курганному могильнику (*готуються до публікації*) та у синхронних чи дещо раніших поховальних комплексах (рис.32; 33; кольор. рис. на внутрішній частині обкладинки) суміжних із Лівобережним Подніпров'ям територій (*Плетнёва, 1974, с.37; Курбатов, 2000, с.84-85; Колода, 2000, с.67-69, Колода, 2000а, с.54-55; Бубенок, 2004, с.288-290*), а також наявних відомостей етнографічного характеру (*Иакинф, 1851, с.127; Дульський, 1928, с.113-118*). Все це дає можливість припустити, що взуття було м'якими напівчобітками, без підборів, з м'якою нашивною подошвою, повстяними устілками, прошитими із зовнішнього боку виробів. Подвійний перевитий шнур розглядається як суто функціональний і конструктивний елемент, а, разом із тим, як засіб декорування, що дозволяв стягувати халявки на литці ноги (рис.32), забезпечуючи надійне кріплення та прилягання взуття (*Лантратова, Голиков, Орфинская, Владимирова, Егоров, 2002, с.46-48*).

Кольорова гамма костюма. При дослідженні поховання було зафіксовано темний,

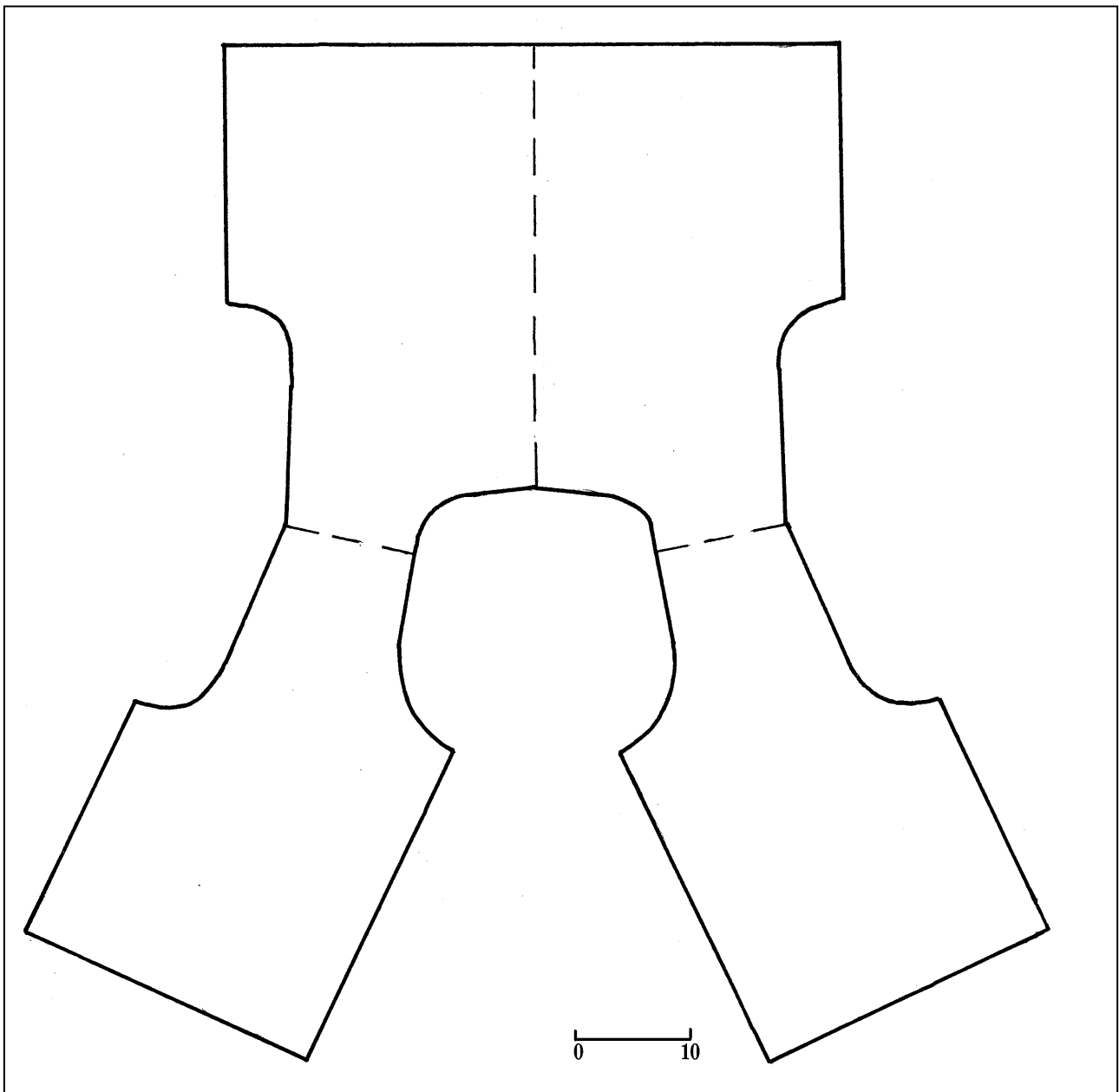

Рис. 37. Крій жилету.

Рис. С.В.Маєвської.

зеленувато-коричневий колір шкіри вбрання. Судячи за світлими плямами у місцях прилягання залишків тканини до шкіри, можна зробити висновок про застосування для фарбування текстилю (тканина 2) світлого барвника — жовтого чи кремове-го. Виходячи з даних міркувань, при реконструкції обрано саме таку кольорову гамму костюма (кольор. рис. на внутрішній частині обкладинки), що бере за основу ці кольори і близькі до них відтінки.

Однак, Т.М.Крупа, у висновку лабораторних досліджень шкіряних фрагментів

костюма після промивання, вказує на наявність «на фрагменті шкіри зав'язки жилетки ... слідів [фарби] червоно-брунатного кольору, які можуть свідчити, що ... жилетка, до якої щільно прилягала зав'язка, була червоною...». Далі наводиться зауваження: «Однак, рештки барвника дуже мізерні, тому ми не мали змоги з'ясувати його походження. Можемо тільки стверджувати (в якості гіпотези), що у процесі ямного дубління використовувалася сировина, що могла надавати шкірі червоно-брунатного відтінку» (див. Додаток).

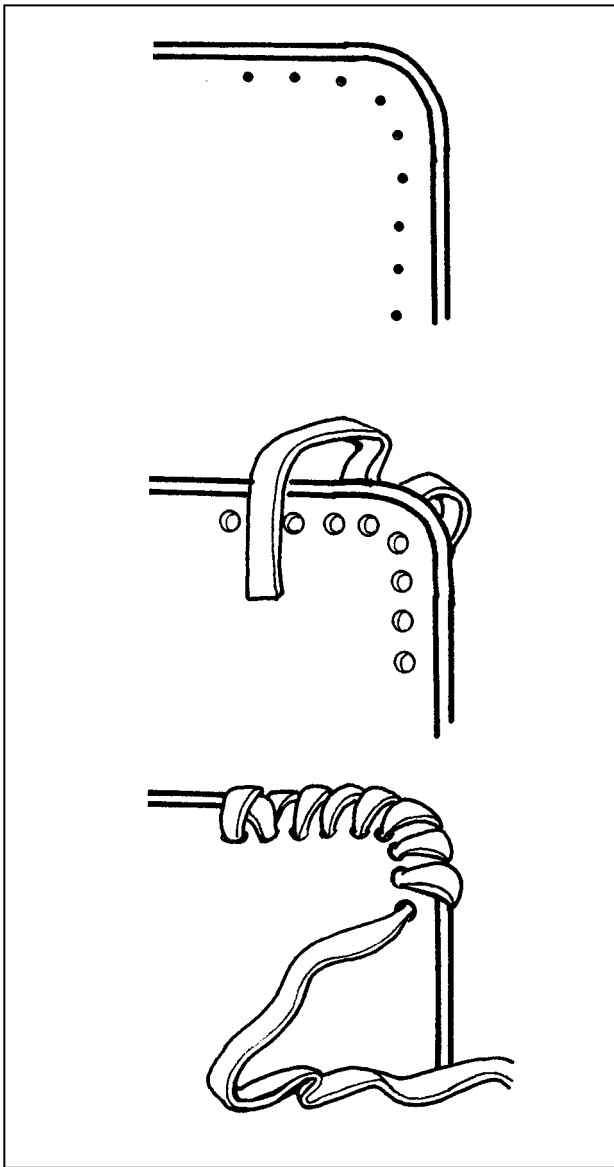

Рис. 38. **Варіант оформлення країв жилету.**
Рис. Г.В.Коваленко.

Щодо тканин, то Т.М.Крупа спочатку твердить про неможливість встановлення їх кольору, а пізніше наводить дані про «рівномірну наявність червоного барвника на окремих лініментах шовку». Проте, ні ми, ні Т.М.Крупа не стверджуємо однозначно використання тканини не просто з однаковими ткацькими характеристиками (хоч це і є логічним припущенням, якщо шовк імпортного походження), а й однакового кольору для всіх елементів костюму. Взагалі, такого категоричного висновку бути не може для будь-якої версії, з огляду на погане збереження і фрагментарність текстильного матеріалу.

Як бачимо, жодна із версій встановлення кольору не може бути науково обґрунтованою без додаткових досліджень. Тому залишаємося прихильниками першої гіпотези, в основі якої — факт, зафіксований безпосередньо під час розкопок поховання.

Зважаючи на відтінок забарвлення шкіряних деталей під поверхневим зеленим кольором, очевидно, наступного за дубленням фарбування, можна зробити припущення щодо обробки шкіри одним із трьох фарбників-продублювачів: кора яблуні, ялини чи верби (Шавинский, 1935). Важливим є визначення фарбників, які дали коричнювато-зелений колір по червоно-коричневому відтінку продубленої шкіри. Позаяк визначити точно продублювач не було можливості, розглянемо всі три варіанти ймовірного використання можливих продублювачів.

Якщо у процесі дублення було застосовано кору ялини, яка дає густий відтінок червоно-коричневої фарби, то потрібно було використати на першому етапі фарбування кору дуба — для отримання синюватого відтінку, — що мав заглушити червонястий колір шкіри, а потім освітлити синій колір — фарбуванням шкіри у настої кори вереску. Кора вереску давала інтенсивний жовтий колір, а по фарбуванню корою дуба — саме коричнево-зеленкуватий відтінок (Шавинский, 1935). Ймовірно, така технологія фарбування застосовувалася при отриманні кольорової гамми шкіряних деталей костюма.

Коли ж при дубленні бралася б кора яблуні, яка дає м'який і дещо жовтуватий відтінок червоно-коричневої фарби (враховуючи її можливість змінити тон в умовах перебування у хімічно агресивному середовищі поховання), то природнім буде припустити, що для отримання синього відтінку могли застосовувати фарбування в настої кореню дикого калгану, що давав більш м'який і світлий відтінок, ніж кора дуба, і накладання по калгану м'якого жовтого фарбника з настоєм кореня щавлю.

Використання кори верби (красноталу), з нерівномірним, плямистим профар-

Рис. 39. **Загальний вигляд дитячого костюму** (остаточний варіант реконструкції).
Реконструкція С.В.Маєвської, рис. Г.В.Коваленко.

бовуванням шкіри при дубленні, вимагало більш якісного зафарбовування при вторинній обробці (*Шавинский, 1935*). Для цього, по синьому кольору від кори дуба могли взяти для використання червоно-жовтий фарбник — з настою кори дикої яблуні.

Всі ці технологічні ланцюжки фарбування шкіри цілком можливі у конкретному випадку і могли здійснюватися за допомогою місцевої сировини.

Щодо самої технології фарбування, то вона залишається невідомою. Потрібно лише відмітити, що фарба наносилася тільки на лицеву поверхню шкіри, бо міздровий її бік залишався непофарбованим. Збереглася первинна кольорова гамма, набута при дубленні і на лицьовому боці шкіри в мікроскладках, що свідчить про відсутність операції замочування при вторинному фарбуванні. Можливо, що вторинне фарбування проводилося під час шліфування поверхні шкіри як складова побічна частина цього процесу, або як самостійний технологічний процес, щось на зразок кольорової набійки на шкірі. Ймовірно видається і варіант фарбування шкіри без замочування, з нанесенням подрібнених і зволжених фарбувальних матеріалів на розрівняну, попередньо продублену шкіру.

На перший погляд здається, що костюм більше схожий на східні комплекси народного одягу (рис.33; 39) і на територію

Дніпровського Лівобережжя привнесений золотоординськими кочівниками. Та все ж існують паралелі в окремих деталях костюма з більш раннім часом, — наприклад, із традиційним вбранням скіфів (смуги на штанях, що у скіфів теж могли виготовлятися зі шкіряних накладок, використання безрукавного плечового одягу — жилету тощо) (*Клочко, 1984, с. 64; 1992, с.10-13*), убором населення салтівської культури, інших кочових народів степів Євразії (взуття, що має схожі конструктивні риси). Помітний і певний вплив сусідніх слов'янських племен (деякі риси головного убору).

Можна прослідкувати як, у свою чергу, впливає кочівницький костюм XIV ст. на історично більш пізні комплекси вбрання, наприклад, козацькі. Це, поза сумнівом, запозичення шароварів — надзвичайно зручних для верхової їзди, тих же самих жилетів, використання одягу, цільнокроеного у плечових швах (сорочки-чумачки) (*Станмеров, 1978, с.160; Ніколаєва, 1996, с.60*).

Тобто, на прикладі лише одного дослідженого комплексу одягу можна провести історичні паралелі, що дозволяють прослідкувати процес складання традиційних комплексів народних костюмів різних регіонів України, вагомий внесок у нього кочівницької, зокрема, золотоординської матеріальної культури.

9. Висновки.

Поховання з околиць Волошиного — унікальний комплекс доби пізнього середньовіччя

Досліджений поховальний комплекс, що включав безпосередньо поховання дівчинки, жертвну яму-кенотаф без кісток людини, із захороненням останків коня, а також рештки вогнища, здійснений у спеціально підсипаному для цього стародавньому кургані, претендує на визнання його досить рідкісним і включення до числа найбільш виразних пам'яток золотоординської епохи передстепових просторів Дніпровського Лівобережжя України. Про це свідчать не тільки наявність серед решток напутнього інвентаря залишків візка і текстильно-шкіряного костюма юної кочівниці, що вже саме по собі є неординарним у вивченні поховального обряду цієї епохи, а й те, що дослідження кургану № 9 започаткували охоронні розкопки нового, раніше невідомого і одного з найпівнічніших на теренах Українського лісостепу, курганного і ґрунтового некрополів золотоординської епохи поблизу с. Волошине Дмитрівської сільської ради міста Комсомольська на Полтавщині. Саме тут, упродовж 2003–2005 рр., було досліджено ще 12 підкурганних поховань цього невеликого кладовища, а також ґрунтовий некрополь, що належали, певно, двом-трьом поколінням мешканців кочівницького стійбища неподалік Дніпровських і Псільської переправ у Редутах, в пониззі Псла.

Наявність виразного поховального інвентаря, деталей візка, решток костюма і взуття, влаштування ями-кенотафу з кістками коня ліворуч від похованої, вказують

на час спорудження цього комплексу — за післямонгольської епохи. Присутність реліквіцій торкського поховального обряду, описаного ще ібн Фадланом, зі вміщенням до могили кочівника чучела коня, а саме — його шкіри з черепом та кістками ніг (*Ковалевский, 1956, с.128*), подібність влаштування гробовища поховання 1 із половецькими решітчастими гробами (*Безверхий, 1991, с.120-122*), дотримання язичницьких традицій під час здійснення обряду (орієнтація у південному секторі, обличчям на схід) також дозволяють відзначити поступове нівелювання відмінностей між різними групами кочівників Східноєвропейських степів у першій половині XIV ст. — у час завершення процесу утворення на різній етнічній основі єдиного кочівницького населення Західного улусу Золотої Орди (*Добролюбский, 1986, с.78*), з переважанням у Подніпров'ї половецько-торкської культурної традиції.

Результати вивчення комплексу кургану № 9 поблизу Волошиного дозволяють припустити, що поховання дівчинки було здійснене наприкінці весни чи на початку осені, з огляду на характер набору костюма (рис.33; 39), і датувати його *початком — першою половиною XIV ст.* Цьому не суперечать наявність у складі інвентаря грально-гадальних кісток, інших речей, насамперед, деталей візка, несумісних із мусульманською поховальною традицією (*Мюллер, 2004, с.371-372*), яка стала превалювати на золотоординському прикордонні —

межі із лісостеповими землями Лівобережжя — у другій половині XIV ст.

Реконструйовані деталі текстильно-шкіряного костюма дівчинки-кочівниці післямонгольської епохи дозволяють чи не вперше для степових старожитностей XIV ст. отримати уявлення про дитячі одяг і взуття цієї буремної епохи, а здійснені одонтологічні дослідження — про стан здоров'я

дітей та дорослого населення передстепового порубіжжя Дніпровського Лівобережжя, медичні знання та можливості тієї доби.

Проведення подібних комплексних досліджень для кочівницьких поховальних старожитностей з околиць Волошиного планується продовжити, з огляду на наявність не менш цікавих та виразних знахідок на цій вже повністю дослідженій пам'ятці.

Література та джерела

- Алексеева Т.И., Бужилова А.П., Винников А.Э., Волков И.В., Козловская М.В., Лебединская Г.В., Медникова М.Б., Цыбин М.В.** Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды. — Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, **2002**. — 199 с.
- Артемьев А.В.** Некоторые рекомендации к сбору и сохранению палеоантропологического материала (для последующего медицинского анализа) // АБУ 2000-2001 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, **2002**. — Вип.4. — С.277-280.
- Артем'єв А.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б.** Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: Шлях, **2004**. — Вип.6. — С.68-73.
- Арутюнов С.А.** Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — Москва, **1989**. — 377 с.
- Безверхий А.П.** Средневековые кочевнические памятники Правобережья Днестра (по м-лам экспедиции ДГУ) // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, **1991**. — С.119-130.
- Беляева С.А.** Южнорусские земли во второй половине XIII - XIV вв.: (По материалам археологических исследований). — Киев: Наук. думка, **1982**. — 120 с.
- Беляева С.О., Кубишев А.І.** Поселення Дніпровського Лівобережжя X-XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — Київ: Наук. думка, **1995**. — 112 с.
- Білоуська О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М.** Середньовічна історія Полтавщини (V - I половина XVI ст.): Підручник. — Полтава: Оріяна, **2004**. — 200, III с.
- Біляева Світлана.** Дослідження 2003 р. та деякі питання хронології Очакова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, **2004**. — Вип.13. — С.82-92.
- Боровский Е.В., Барышева Ю.Д., Максимовский Ю.М.** Терапевтическая стоматология. — Москва: Медицина, **1988**. — 560 с.
- Бубенок О.Б.** Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.). — Киев: Истина, **2004**. — 324 с.
- Бужилова А.П.** Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // Историческая экология человека: Методика биологических исследований. — Москва, **1998**. — С.138-140.
- Васильев Д.В., Гречкина Т.Ю.** Предварительные итоги изучения памятников домонгольского времени в дельте Волги // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. нашей эры (из истории костюма) / Тез. III Междунар. археол. конф. — Самара, **2000**. — С.22-25.
- Виноградов В.Б.** Два зеркала золотоордынской эпохи из Чечено-Ингушетии // СА. — Москва, **1987**. — № 1. — С.267-269.
- Виноградова Т.Ф.** Стоматология детского возраста. — Москва: Медицина, **1987**. — 528 с.
- Виноградська Л.І.** До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — Київ, **1988**. — Вип. 61. — С. 47-57.
- Головко Н.В.** Ортодонтия. Развитие прикуса, диагностика зубощелепных аномалий, ортодонтический диагноз. — Полтава: ПФ «Формика», **2003**. — 296 с.
- Голубовский П.В.** История Северной земли до половины XIV в. — Киев, **1881**.
- Голубовский П.В.** Историческая карта Черниговской губернии // Тр. XIII АС. — Москва, **1908**. — Т. 2.
- Горбенко С.О.** Реконструкція за черепом зовнішнього вигляду золотоординця XIII ст. з поховання поблизу с.Шушвалівка Глобинського району Полтавської області // ПАЭ. — Полтава: Полт. літератор, **1994**. — Ч. 2. — С.69-86.
- Горленко В.Ф.** Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII — первой половины XIX вв. // СЭ. — Москва, **1982**. — № 3. — С.96-106.
- Грушевський М.С.** Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Київ: Наук. думка, **1992**. — Т. 2: XI—XIII віки. — 640 с.

- Грушевський М.С.** Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Київ: Наук. думка, **1995**. — Т.7: Козацькі часи — до року 1625. — Київ: Наук. думка, **1995**. — 628 с.
- Дмитренко С.В., Краюшкин А.И., Сапин М.Р.** Анатомія зубів людини. — Москва-Нижній Новгород, **2000**. — 193 с.
- Добролюбський А.О.** Кочевники Северо-Западного Причорномор'я в епоху середньовіччя. — Київ: Наук. думка, **1986**. — 140 с.
- Довженко В.О.** Середнє Подніпров'є після монголо-татарського нашествя // Древня Русь і Славяне. — Москва: Наука, **1978**. — С.76-82.
- Древній Китай:** Китайська цивілізація від неоліта до епохи Тан / Сост. Скорпарі М. — Москва: Изд-ва "Астрель" і АСТ, **2003**. — 340 с.
- Древній Новгород:** Прикладне мистецтво і археологія / Альбом. — Сост. Колчин Б., Янин В., Ямщиков С. — Москва: Искусство, **1985**. — 168 с.
- Дульський П.** Мистецтво казанських татар. — Москва, **1928**. — 348 с.
- Журавлёва Н.В., Кулікова М.А., Третилов В.И.** Лабораторний практикум по хімічній технології волокнистих матеріалів. — Москва: Легпромбытиздат, **1989**. — 119 с.
- Зарецький І.А.** Результати пробної розкопки в урочищі Мечеть, Кобелякського у. // Тр. ПУАК. — Полтава, **1912**. — Вып. 9. — С.111-120.
- Зеленин Д.К.** Восточнославянська етнографія. — Москва: Наука, **1991**. — 512 с.
- Зубов С.Э.** Реконструкція жіночого костюма за матеріалами Кипчаківського могильника // Культури степів Євразії другої половини I тис. нашої ери (з історії костюма) / Тез. III Міжнарод. археол. конф. — Самара, **2000**. — С.44-51.
- Егоров В.Л.** Історична географія Золотої Орди в XIII — XIV вв. — Москва: Наука, **1985**. — 248 с.
- Егоров В.Л.** Золота Орда перед Куліківської битвою // Куліківська битва. — Москва: Наука, **1980**. — С.194-204.
- Ельников М.В.** Середньовічний могильник Мамай-Сурка. — Запорожжя: изд. ЗГУ, **2001**. — Т.І. — 276 с.
- Ельников Михаил.** Пам'ятники періода Золотої Орди Нижнього Подніпров'я: історія вивчення, історія і перспективи // Татарська археологія. — Казань, **2001**. — № 1-2 (8-9). — С.142-187.
- Іакинф.** Збірник свідчень про народи, що жили в Середній Азії в давні часи. — Санкт-Петербург, **1851**. — 254 с.
- Іванов В.А.** Убранство костюма кочевників Золотої Орди // АЛЛУ. — Полтава, **2002**. — № 1. — С.116-120.
- Іванов В.А., Кригер В.А.** Кургани кыпчакського часу на Южному Уралі (XII-XIV вв.). — Москва: Наука, **1988**. — 264 с.
- Іерусалимська А.А.** Адыго-аланський костюм VIII-XI вв. на фоні загальних проблем вивчення середньовічного костюма Заходу і Сходу // Культури степів Євразії другої половини I тис. нашої ери (з історії костюма) / Тез. III Міжнарод. археол. конф. — Самара, **2000**. — С.58-60.
- Казаків Е.П.** Бугарські пам'ятники приустьєвої частини Закам'я і монгольське нашествя // Волжська Бугарія і монгольське нашествя. — Казань, **1988**.
- Казаків Е.П.** Об етнокультурній специфіці костюма народів Урало-Поволж'я в VI-X вв. // Культури степів Євразії другої половини I тис. нашої ери (з історії костюма) / Тез. III Міжнарод. археол. конф. — Самара, **2000**. — С.65-67.
- Казаків Е.П.** Про деякі групи деталей поясного набору волжських болгар IX-XI вв. // Культури Євразійських степів другої половини I тисячоліття н. е. (з історії костюма). — Самара: изд. Самар. обл. ист.-краеведч. музея, **2001**. — Т.2. — С.170-179.
- Казаків Е.П.** Пам'ятники бугарського часу в східних районах Татарії. — Москва: Наука, **1978**. — 132 с.
- Калашникова Н.М.** Одяг українців XVI-XVIII вв. // Древня одяг народів Восточної Європи. — Москва: Наука, **1986**. — С.112-132.
- Кирьянов А.В.** Реставрація археологічних предметів. — Москва: Изд-во АН СССР, **1960**. — 96 с.
- Клочко Л.С.** Верхній плечовий одяг у скіфів // Археологія. — Київ, **1984**. — Вып. 47. — С.57-68.
- Клочко Л.С.** Скіфський жіночий костюм: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, **1992**. — 21 с.
- Ковалевський А.П.** Книга Ахмета ібн-Фадлана про його подорож на Волгу в 921-922 гг. — Харків: Изд-во ХУ, **1956**. — 347 с.
- Козак Д.Н., Козак О.Д.** Поховання вельбарської культури з Хрінницького водосховища: Спроба біо-археологічного аналізу // Археологія. — Київ, **2004**. — № 1. — С.75-86.
- Коран** / Переклад з арабського Крачковського І.Ю. — Москва: ССІП "Дом Бируни", **1990**. — 511 с.
- Крупа Т.М.** Застосування методів природничих наук при дослідженні текстилю IV ст. до н.е. — IV ст. н.е. (за матеріалами Криму) // Археологія. — Київ, **2000**. — № 3. — С.112-122.
- Кукин Г.Н., Соловьёв А.Н., Кобляков А.И.** Текстильне матеріалознавство (волокна і нити). — Москва: Легпромбытиздат, **1989**. — 349 с.
- Кулатова І.М.** Про деякі старожитності пізньоскіфської доби у межиріччі Ворскли і Сули // АЛЛУ. — Полтава, **2003**. — № 2/2002-1/2003. — С.114-117.

- Курбатов А.В.** Культурные влияния Востока в кожевенном производстве средневековой Руси // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. нашей эры (из истории костюма) / Тез. III Междунар. археол. конф. — Самара, **2000**. — С.82-86.
- Колода В.В.** Новые исследования в Верхнем Салтове // АБУ 1994-1996 рр. — Київ: Прайм, **2000а**. — С.54-55.
- Колода В.В.** О находке остатков обуви в Верхнем Салтове // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. нашей эры (из истории костюма) / Тез. III Междунар. археол. конф. — Самара, **2000**. — С.67-69.
- Культура і побут населення України** / Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. та ін. — Київ: Либідь, **1991**. — 232 с.
- Кучера М.П.** Древньюоруське городище в хут. Миклашевському // Археологія. — Київ, **1962**. — Вип. XIV. — С.89-108.
- Кучера М.П.** Керамика // Археология Украинской ССР — Київ: Наук. думка, **1986**. — Т. III. — С.446-455.
- Кучевляк В.И.** Детская терапевтическая стоматология. — Балаклея: ИИК “Балаклеящина”, **2002**. — 420 с.
- Лантратова О.Б., Голиков В.П., Орфинская О.В., Владимировна О.Ф., Егоров В.Л.** Исследование уникальных археологических памятников из собрания Государственного исторического музея — комплексов одежд XIII — XIV вв. — Москва: изд. ГИМ РФ, **2002**. — 256 с.
- Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.М.** Отчёт об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛСРЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в **1986** г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — № 24801; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.15. — 73 арк.
- Лукьянова Е.М., Антипкин Ю.Г., Омельченко Л.И.** Нарушение фосфорно-кальциевого обмена у детей // Доктор. — Киев, **2002**. — № 2. — С.8-16.
- Ляскоронский Василий.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — Киев: тип. Ун-та св. Владимира, **1897**. — 486 с.; Изд. 2-е. — Киев: тип. Гирича Н.А., **1903**. — 422 с.
- Ляскоронский В.Г.** Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году // ЖМНП. — СПб., **1907**. — Май. — С.1-126; Отд. оттиск: СПб.: Синоид. тип., **1907**. — 126 с.
- Маєвська С.В.** Зразки тканин та нетканих матеріалів з поховань Верхньо-Салтівського могильника IV // АЛЛУ. — Полтава, **2003**. — № 1. — С.98.
- Матейко К.І.** Український народний одяг. — Київ: Наук. думка, **1977**. — 145 с.
- Мінжулін О., Мінжуліна Т., Чорнокапська І.** Реставрація тканин. — Київ: вид. Акад. образотв. мист-ва і архітектури, **1998**. — 160 с.
- Мироненко К.М., Шилов Ю.О.** Золотоординські поховання на Кременчуччині // АЛЛУ. — Полтава, **2003**. — № 2. — С.105-109.
- Мокляк В.О., Морозко Д.В.** Пізньокочівницьке поховання середини XIII - XIV ст. з околиць с.Шушвалівка Глобинського району // АЗПКМ. — Полтава, **1992**. — Вип.1. — С.85-95.
- Москалёв Ю.И.** Минеральный обмен. — Москва: Медицина, **1986**. — 288 с.
- Мюллер А.** История ислама. — Москва: Изд-во АСТ, **2004**. — Т.2 — 894 с.
- Ніколаєва Т.М.** Історія українського костюма. — Київ: Либідь, **1996**. — 173 с.
- Ніколаєва Т.М.** Народна вишивка // Українознавство. — Київ: Зодіак-Еко, **1994**. — С.164-168.
- Ньюман У., Ньюман М.** Минеральный обмен кости. — Москва: Изд-во иностр. л-ры, **1961**. — 270 с.
- Орфинская О.В.** Аланский костюм VIII-IX веков (по материалам скальных могильников Карачаево-Черкессии) // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. нашей эры (из истории костюма) / Тез. III Междунар. археол. конф. — Самара, **2000**. — С.105-108.
- Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: изд. ПУАК, **1914**. — 239 с.
- Педашковский Л., Ракушин А.** Средневековые металлические зеркала с Увекского городища // Татарская археология. — Казань, **1998**. — № 1(2). — С.32-51.
- Плетнёва С.А.** Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья (IV-XIII века). — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, **2003**. — 248 с.
- Плетнёва С.А.** Печенеги, торки, половцы в Южнорусских степях // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, **1958**. — № 62. — С.151-226.
- Плетнёва С.А.** Половецкие каменные изваяния // САИ. — Москва: Наука, **1974**. — Вып. Е4-2. — 200 с.
- Полякова Г.Ф.** Изделия из цветных и драгоценных металлов // Город Болгар: Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. — Казань, **1996**. — С.154-268.
- Пономарёв Д.Ю.** Палеопатогеография мочекаменной болезни в Крыму в античную и средневековую эпохи // Боспорские исследования. — Симферополь, **2001**. — Т.І. — С.240-245.
- Пономарёв Д.Ю.** Особенности палеопатологического исследования антропологических материалов из

некрополей приморских регионов (на примере азово-черноморского бассейна) // Боспорские исследования. — Симферополь-Керчь, **2004**. — Т.V. — С.186-195.

Пономарёв Д.Ю. Демографическая ситуация и эпидемиология болезни Бехтерева-Штрюмпеля-Мари в палеопопуляции “Эльтинген-1” // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Этнические процессы / Сб. науч. материалов V Боспорских чтений (Керчь, 20-24 мая 2004 г.). — Керчь, **2004а**. — С.278-285.

Попандоупоуло З.Х. Средневековые зеркала города Большие Кучугуры // Старожитності Степового Причерномор'я і Криму. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, **2002**. — Т.Х. — С. 226-238.

Приймак В.В. Північний Схід Дніпровського Лівобережжя після монголо-татарської навали // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I — початку II тисячоліття). — Суми: вид. ІА НАНУ, **2003**. — С.111-138.

Путешествие в восточные страны Плана Карпини и Вильгельма Рубрука. — Москва: Изд-во АН СССР, **1957**. — 256 с.

Радочин В.Ю. Информативность костных останков // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья: Этнические процессы / Сб. науч. материалов V Боспорских чтений (Керчь, 20-24 мая 2004 г.). — Керчь, **2004**. — С.293-295.

Руденко Константин. Металлические зеркала золотоордынского времени из собрания Национального музея Республики Татарстан // Татарская археология. — Казань, **2004**. — № 1-2 (12-13). — С.111-156.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: вид. Полт. держ. музею, **1928**. — Т.1. — С.29-62.

Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — Київ: Альтернативи, **1998**. — 318 с.

Садыкова Ф.Х., Садыкова Д.М., Кудряшова Н.И. Текстильное материаловедение и основы текстильных производств. — Москва: Легпромбытиздат, **1989**. — 287 с.

Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. — Саранск, **1960**. — 256 с.

Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. Знахідка золотоордынского дзеркала під Лубнами // АЛЛУ. — Полтава, **2005**. — № 1-2. — У видавництві.

Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: У 2-х ч. — Київ: Мистецтво, **1978**. — Ч.1. — 243 с.

Стан М.А. Зі щоденникових записів (1941 р.) // ПАЭ. — Полтава: Полт. літератор, **1994**. — Ч.2. — С.26-33.

Стахов Н.П., Стахов Т.А., Дихтяр С.А. Му-

зей Полтавського ГОКа. Комсомольський історико-краєведческий музей: [Фотопутеводитель]. — Комсомольск: Рубикон, **2001**. — 16 с.

Степи Евразии в эпоху средневековья / Археология СССР. — Москва: Наука, **1981**. — 248 с.

Супруненко А.Б. Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — **1983** /63. — Ф.е. — № 20869. — 92, 16, 2 арк.

Супруненко О.Б. В урочищі Мечеть // ПУ. — Київ, **1984**. — № 2. — С.29.

[**Супруненко О.Б.**] „Мечеть”. Могильник золотоординського часу // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — Київ: УЕ, **1998**. — С.529-530.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участі Артем'єва А.В., Маєвської С.В. та Мироненка К.М. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єриствівського родовища залізистих кварцитів ВАТ «Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат», поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та с.Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у **2003-2004** рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 403. — Частина перша. — 258 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участі Маєвської С.В. Кургани поблизу Волошиного у низі Псла: Група курганів III // АЛЛУ. — Полтава, **2004**. — № 1-2. — С.47-135.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Археологічна предтеча козацької доби: Пам'ятки золотоординської епохи на Полтавщині // Переяславська Рада 1654 року: історія і наслідки / Матеріали регіональної науково-теоретичної конференції. — Полтава: вид. ПДПУ, **2003**. — С.58-67.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єриствівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ «Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат», на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області, у липні 2002 і квітні 2003 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.294. — 52 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, **2004**. — № 1-2. — С.5-46.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська / Вид. 2-е. — Київ-Полтава: Вид-во «Фірма «Техсервіс», **2005**. — Ч.1. — 140 с.

Супруненко О.Б., Маєвська С.В. Костюм дівчинки-кочівниці XIV ст. // Дизайн, архітектура, образотворче мистецтво, археологія. — Полтава: вид. Полтав. ін-ту економіки і права ВНЗРЛ «Україна», 2005. — Вип.2. — С.72-80.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровсько-лісостепового Лівобережжя. — Київ-Полтава: Археологія, 2004. — 82 с.

Сухарева О.А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // Тр. Ин-та этнографии. — Москва, 1954. — Т.21. — С.124-132.

Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст.: (За матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — Київ: Наук. думка, 1992. — 216 с.

Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его васалы // Уч. зап. МГУ. — Москва: Изд-во МГУ, 1940. — С.30-46.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Санкт-Петербург, 1884. — Т.1. — 420 с.; 1941. — Т.2. — 90 с.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999. — 200 с.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов: Археологические памятники. — Москва: Изд-во МГУ, 1966. — 275 с.

Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда // Степи Евразии в эпоху средневековья / Археология СССР. — Москва: Наука, 1981. — С.229-236.

Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. — Москва: Изд-во МГУ, 1973. — 180 с.

Федоров-Давыдов Г.А. Золотордынский город и Дешт-и-Кыпчак в первой половине XIV в. // Татарская археология. — Казань, 2004. — № 1-2 (12-13). — С.6-47.

Федоровський О. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні // Східний світ. — Харків, 1928. — № 2. — С.288-289.

Фехнер М.В. Ткани // Культура Византии. — Москва: Наука, 1989. — С.549-560.

Хоменко Л.О. Терапевтична стоматологія дитячого віку. — Київ: Книга плюс, 1999. — С.123-200.

Шабурьдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — Киев: Наук. думка, 1987. — 184 с.

Шалобудов В.Н., Яремака В.Н. Кочевнические захоронения X-XII вв. на р. Волчьей // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск:

Изд-во ДГУ, 1985. — Вып.2. — С.138-154.

Шилов Ю.А. Что бог дал. — Киев: Аратта, 2005. — 208 с.

Шутова Н.И. Женская одежда населения бассейна Чепцы в конце I тыс. н.э. (опыт реконструкции) // Культуры степей Евразии второй половины I тыс. нашей эры (из истории костюма) / Тез. III Междунар. археол. конф. — Самара, 2000. — С.133-136.

Щавинский А.В. Очерки по истории живописи и технологии красок в Древней Руси. — Москва-Ленинград, 1935 / <http://sweetukraine.narod.ru/odyag/odyag1.html>.

Щербаковский В.М. Раскопки в урочище „Мечеть” возле м.Кишеньки Кобелякского уезда, Полтавской губ. // Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского губернского земства. — Полтава, 1913. — Т.1. — С.1-8: III табл.

Эварницкий Д.И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии // Тр. XIII АС. — Москва, 1907. — Т.1. — С.150-168.

Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana. Opisy Ukrainy / Pod red. Wyjcka Z. — Warszawa, 1972. — 286 s.

Публікації часописів

Вольвач Юлія. Топ-модель із середньовіччя // Технічна газета. — м. Київ. — 2005. — 5 травня. — № 18-19 (122-123). — С.11: фото, рис.

Вольвач Юлія. Откопали кожаные шаровары времен Золотой Орды // Сегодня. — г. Киев. — 2005. — 12 апреля. — С.3: фото.

Діденко Надія, Супруненко Олександр (фото). Четверте найдревніше рало Східної Європи знайшли на Полтавщині // Вечірня Полтава. — м. Полтава. — 2005. — 21 квітня. — № 16 (634). — С.1,6: фото, рис.

Левін Наум, Скобельський Віталій. Дівча із Золотої орди: Унікальні знахідки полтавських археологів // Голос України. — м. Київ. — 2005. — 14 жовтня. — № 194 (3694). — С.6: рис. — Мал. Коваленко Ганни.

Левін Наум. Про що хотіло розповісти дівча Золотої Орди? // Полтавський вісник. — м. Полтава. — 2005. — 29 квітня. — № 17 (824). — С.21: кольор. фото, рис.

Непийниво Володимир. Полтавські археологи зробили сенсаційне відкриття // Коло: Життя навколо тебе. — м. Полтава. — 2005. — 31 березня - 6 квітня. — № 12 (145). — С.1: рис.

Крупа Т.М.

Дослідження археологічної органіки з поховання 1 кургану №9 поблизу Волошиного

У квітні 2005 р. лабораторією реставрації та технології археологічних тканин Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському Національному університеті ім.В.Н.Каразіна здійснена експертиза переданих археологічних матеріалів, отриманих від Єристівської експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник — к.і.н. О.Б.Супруненко), що включали рештки археологічної органіки (шкіра із залишками текстилю) (рис.21) з розкопок курганного могильника поблизу с.Волошине під Комсомольськом (група курганів I, курган №9, поховання 1) (рис.4:1-2), датованого золотоординською добою (XIV ст.). Поховання належало дівчинці-кочівниці і супроводжувалося залишками вбрання, що на момент розкопок порівняно добре збереглося.

1. Опис шкіри за наслідками візуального спостереження.

Переданий органічний матеріал мав задовільну збереженість, зумовлену:

- 1) природною консервацією у середовищі поховання,
- 2) спробами здійснення консерваційно-реставраційних заходів у польових умовах,
- 3) ламким станом збереженості шкіри.

Це спонукало провести низку превентивних консерваційно-реставраційних заходів: очищення, первинну пластифікацію та розпрямлення шкіри. Вони дали змогу отримати більш точні результати при вивченні решток шкіряних виробів.

Шкіра — тонка (0,2–0,3 см), високого ґатунку сировини та стану обробки. Верх-

ній шар має щільну структуру (рис.40), добре оброблений (рис.41) (*робота проводилася за допомогою бінокулярного мікроскопа МБС–10*).

За спостереженнями, для виготовлення костюму використовувався верхній шар шкіри (епідерміс) малої рогатої худоби, віком близько одного року. Така шкіра потребувала висококваліфікованого дублення.

Дубленням називають процес просочування шкіри тварин («сирої шкіри») різними речовинами, за допомогою яких остання, зберігаючи гнучкість, міцність і м'якість, здобуває здатність протистояти гниттю, тобто, перетворюється на оброблену шкіру.

Всі способи дублення можуть бути розподілені на три групи: 1) власне дублення, або «червоне» дублення, внаслідок якого шкіру просочували рослинними дубильними речовинами. Цей спосіб обробки застосовувався найчастіше; шкіра, вироблена за його допомогою, відрізняється найкращими якостями; 2) мінеральне дублення, при якому для обробки застосовують металеві солі; 3) замшування, що включає особливу обробку сирої шкіри жирами для одержання замші. Так зване «червоне» дублення здійснювалося двома способами: старим, або ямним і соковим дубленням, або дубленням за допомогою екстрактів. Гадаємо, що при виготовленні шкіри для одягу дівчинки застосовувалося саме ямне дублення (як найстаріший спосіб обробки шкіри). Ямне дублення загалом полягає в тому, що попередньо оброблені (очищені) шкури тварин укладають в ями або чани, пересипають подрібненою дубильною сировиною (дубовою, вербовою чи ялиновою корою) і заливають водою. Тривалість дублення залежить від властивостей шкіри,

дубильного матеріалу й від деяких інших умов, наприклад, від температури. Так, дуже тонкі шматки шкіри продублювалися описаним способом у кілька тижнів (6-8), середні — від 6 місяців до 1 року, дуже товсті — близько 2 років і навіть до 3. Кількість дубильних матеріалів, що витрачалися на одиницю ваги шкіри, залежала від їх якості. Так, на 1 кг очищеної сирової шкіри витрачали: дубової кори — 4-10 кг, вербової — 8-10 кг, ялинової — 8 кг.

Про ступінь продубленості шкіри доводяться за її зовнішнім виглядом. Досить добре продублена шкіра є однорідною й рівномірно пофарбованою у перетині, вона щільна й гнучка; при кип'яченні у воді — зморщується, при цьому вода фарбується у червоно-бурі кольори (саме з цієї причини цей різновид дублення шкіри й називають «червоним»). На фрагменті шкіри зав'язки жилетки з поховання ледь помітні сліди фарби червоно-брунатного кольору, які можуть свідчити, що сама жилетка, до якої щільно прилягала зав'язка, мала червоне фарбування (рис.42). Однак, рештки барвника — дуже мізерні, тому немає змоги з'ясувати його походження. Можемо тільки припускати (в якості гіпотези), що при процесі ямного дублення використовувалася сировина, що могла надавати шкірі червоно-брунатного відтінку.

На фрагменті шкіри від штанів добре видно високу технологічність обробки епідермісу (рис.43; 44). Такий ефект можна було отримати за рахунок шліфування шкіри.

Всі отримані шкіряні матеріали можна диференціювати за трьома групами:

1) *рештки зав'язки жилетки* (рис.45): трикутної форми шматочок шкіри, яка фіксувала вузол (розміри: 2,5x3,0x4,0 см) та саму зав'язку (розміри: 7,2x2,0 см). На трикутнику-фіксаторі збереглися отвори швів, кроком 0,25 – 0,26 см;

2) *рештки шкіряних вставок штанів*. Тут можна скласти 6 груп (враховуючи неперервність складання окремих фрагментів) (рис.46-47). Вставки мають перфорацію-декор у вигляді стилізованих квітів (рис.47). Ширина збереженої частини — 8,9 – 9,0 см. Збереглися залишки (отвори) з'єднувальних швів кроком 0,35 – 0,40 см;

3) *рештки підсумку-кисета*. Можна виділити рештки як підсумку (рис.48), фрагменти його зав'язки (рис.49), шкіряну петлю (рис.50). Сумка виготовлена з 2-х шарів тонкої (приблизно — 0,15 см) шкіри (рис.51), зшитой швом кроком 0,65 см. На одному із відрізків шва збереглася нитка (рис.52), яка буде розглянута нижче. Шкіряні шари сумки добре розділяються скальпелем. Взятий зразок внутрішнього шару шкіри (рис.53), отримані зріз внутрішнього шару, ідентичний як з правого (рис.54), так і з лівого боків виробу; аналогічно — зовнішній (рис.41). Різниця в одному: зовнішній шар шкіри мав сліди шліфування, на внутрішньому воно відсутнє (рис.53). Шкіряний шнурок-зав'язка сумочки мав вигляд простої смужки тонкої шкіри (ширина: 0,9 – 1,0 см), що звужувалася на кінцях (рис.49).

Цікавою деталлю підсумку є петля (розміри: 2,5x1,5 см). Вона має свої особливості крою та виконання. По-перше, ця деталь має фігурний крій. По-друге, виготовлена вона з двох шарів шкіри, що добре помітно з лівого боку петлі (рис.55), особливо, в районі овального у плані вирізу (рис.55). Тут зберігся внутрішній шов: шкіра підігнута до середини як з одного, так і з другого шарів. Цікавим, на нашу думку, є призначення цієї деталі виробу. Спочатку уявлялося, що ця петля — закінчення другого кінця шнур-фіксатора сумочки. Тобто, після стягування, гострий кінець шнура проходив через петельку та зав'язувався. Однак, сам шнур виготовлений з єдиного шару шкіри, тому логічно було б припустити, що й петля повинна була бути одношаровою. Отже, вважаємо, що ця деталь — нашивалася на тло сумки та слугувала для закріплення шнура-зав'язки після його зав'язування чи для зав'язування на цій же петлі. Саме тому петелька-фіксатор була зроблена з двох шарів шкіри, адже в такому випадку на неї припадало основне силове навантаження.

2. Опис текстилю за результатами візуального спостереження.

Текстиль виявлено двох видів (за випадкових обставин):

1) рештки тканини, розміром близько 1 кв. см;

2) залишки з'єднувальної нитки, розміром 2,25 мм (рис.52; 56).

Текстиль має задовільний стан збереженості, хоча й дуже деструктурований, забруднений органічними та неорганічними домішками.

Тканина, виявлена при розрівнюванні фрагмента шкіри зав'язки, та нитка — монохромні. Спектр барви, яка збереглася до нашого часу, — від невизначеного сірого до темно-брунатного кольорів (рис.52; 57; 58).

2.1. Дослідження походження волокон.

Походження піддослідних волокон з'ясувалося за допомогою органолептичного та хімічного методів. Спочатку проводилася проба на спалювання. Відомо, що волокна рослинного походження горять із запахом паленого паперу, залишаючи при цьому попіл, який легко розсипається. Якщо у дим помістити зволожений лакмусовий папірець, то він вкаже на кислотну реакцію. Волокна тваринного походження горять із запахом паленої вовни, утворюючи при цьому чорну пористу кульку. Лакмусовий папірець вказує на лужну реакцію (*Выборнова, 1955, с.71-72, 78-79*).

Для тестування волокон хімічним шляхом були обрані характерні реакції. Для рослинних волокон: 10% NaOH (волокна тільки набухають, проте не розчиняються). Для вовни: обробка концентрованою сірчаною кислотою (волокна не розчиняються). Шовк та вовна розпізнавалися за допомогою плумбата свинцю: білий колір плумбата свинцю свідчить про шовк, а чорний — про вовну (*Федорович, 1965, с.126*). Для шовку також є характерною реакція з HCl, яка розчиняє культурний шовк, але не розчиняє шовк-турсор (*Там же, с.126*). В результаті дослідів маємо, що весь знайдений текстиль — культурний шовк.

2.2. Прядильні характеристики.

Весь текстиль складається з ниток 1 порядку, тобто, це первинне з'єднання волокон у суцільну нитку (*Сидоров, 1930, 12 с.*). Нитки основи та піткання тканини та з'єднувальна нитка шва сумки мають пряме кручення (так зване І-кручення). Тонина ниток тканини (можна виділити 2 різновиди) — 0,350 та 0,225 мм. Тонина нитки шва — 0,490 мм.

2.3. Ткацькі характеристики.

Шовкову тканину виконано у техніці простого (полотняного) з'єднання ниток основи та піткання. О.І.Давідан, аналізуючи тканини Старої Ладоги, розрізняє 4 сорти текстилю (за сумою ниток основи і піткання):

до 4 сорту належать тканини, де сума ниток не перевищує 18 ниток на кв. см;
до 3 сорту — не більше 27 ниток;
до 2 сорту — не більше 37 ниток;
до 1 сорту — більше за 37 ниток (*Давідан, 1981, с.100-113*).

Щільність досліджуваного шовку — 16x32 нитки / см, тобто, — 48 ниток на кв. см. Таким чином, ця тканина, без сумніву, належить 1 сорту.

2.4. Характеристика барвників.

На жаль, на тканині не вдалося розпізнати барвник. Виходячи зі збереженого кольору, можна досить умовно вважати її пофарбованою барвником червону-брунатної гамми.

При детальному вивченні нитки було з'ясовано рівномірну наявність червоного барвника на окремих лініментах шовку. Таким чином, можна стверджувати, що нитка мала червоний колір, і фарбування відбувалося ще до прядіння.

Однак з'ясувати красильну сировину ми не мали змоги, оскільки збережені фрагменти надто малі, забруднені та незадовільної збереженості, що заважає проведенню ширших хімічних досліджень.

Немає сумнівів щодо імпортного виробництва шовку, про китайське походження якого свідчить високий рівень ткацької техніки. Так, Є.І.Лубо-Лесніченко зазначає, що висока щільність гладких тканин була характерною для Китаю ще за доби Хань. Для цієї ж епохи характерне використання 2 типів ниток, які різняться за тониною (*Лубо-Лесніченко, 1994, с.16*). Ці ж традиції підтримувалися і в наступні епохи. За своїми характеристиками наближена тканина — підкладка халату золотоординського часу зі складу зібрання Державного історичного музею РФ (Москва). Вона, щільністю 40 ниток на кв. см, теж має І-кручення (*Лантратова, Голиков, Орфинская, Владимірова, Егоров, 2002, с.68*). Російські дослідники не виключають можливість виготовлення такої тканини як в самому Китаї, так і на теренах

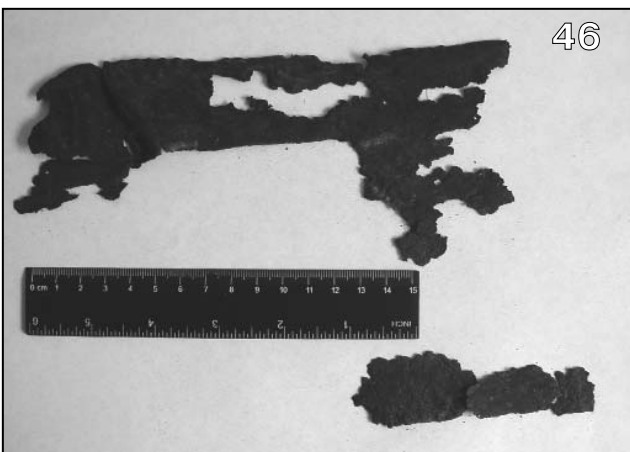
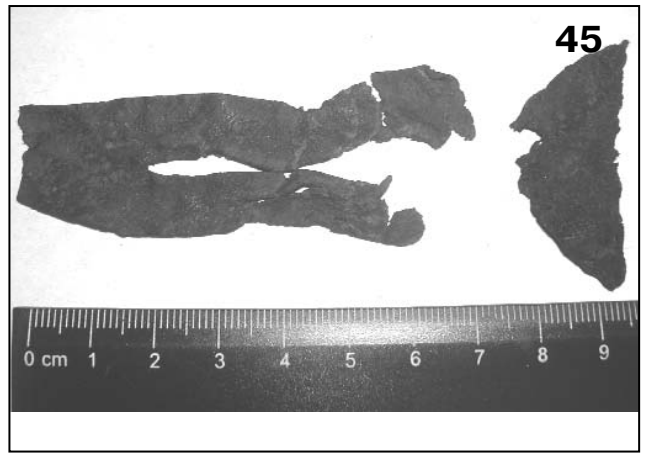
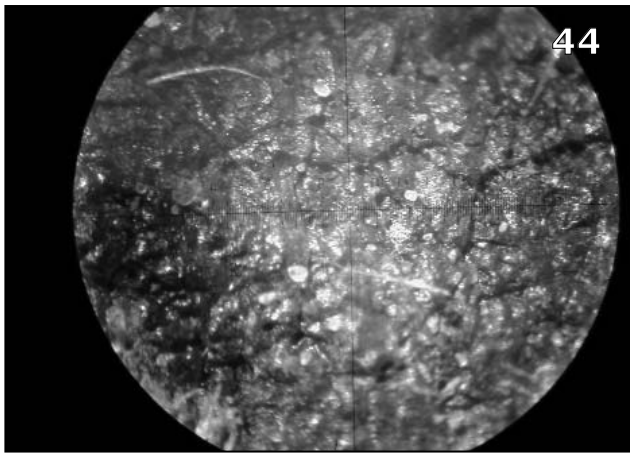
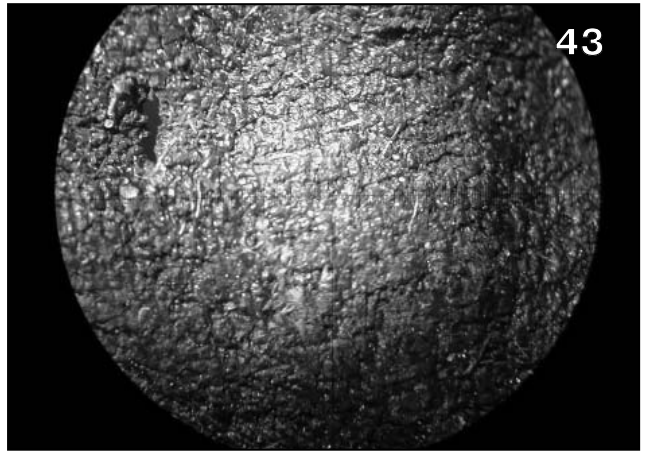
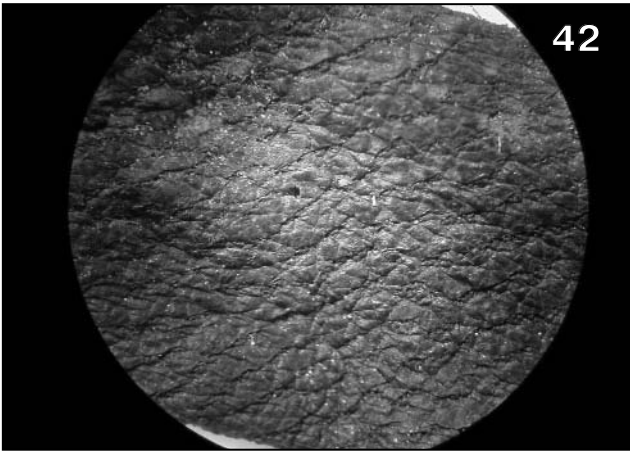
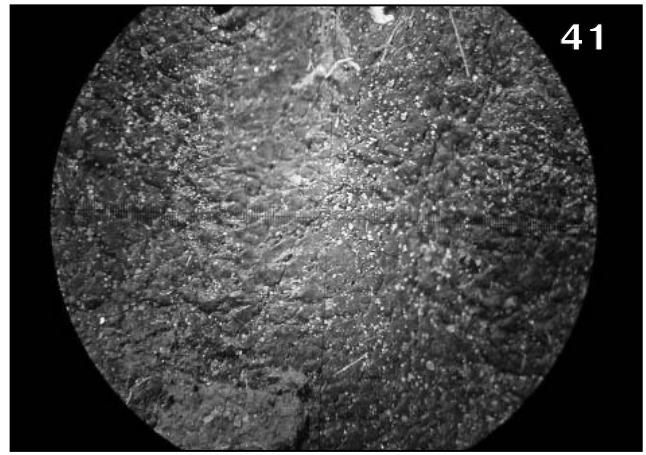
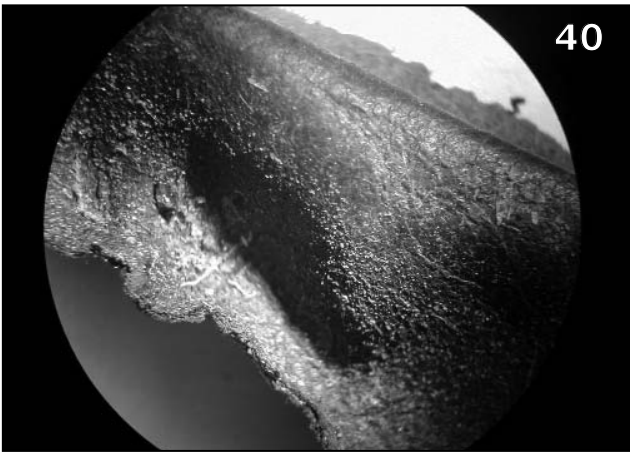

Рис. 40. Зразок шкіри шароварів (збільшення у 8 разів).
Рис. 41. Підсумок-кисет. Зразок зовнішнього шару шкіри (збільшення в 16 разів).
Рис. 42. Зразок шкіри жилета (збільшення у 16 разів).
Рис. 43. Зразок шкіри шароварів (збільшення у 16 разів).
Рис. 44. Зразок шкіри шароварів (збільшення у 56 разів).
Рис. 45. Комплект зав'язки жилета (після розпрямлення).
Рис. 46. Зразок шкіри шароварів.

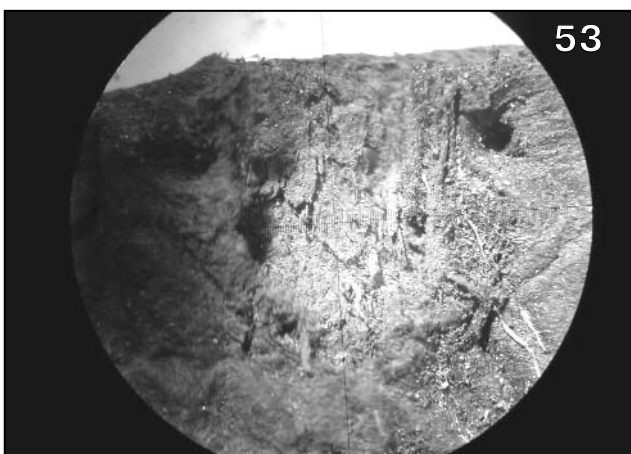
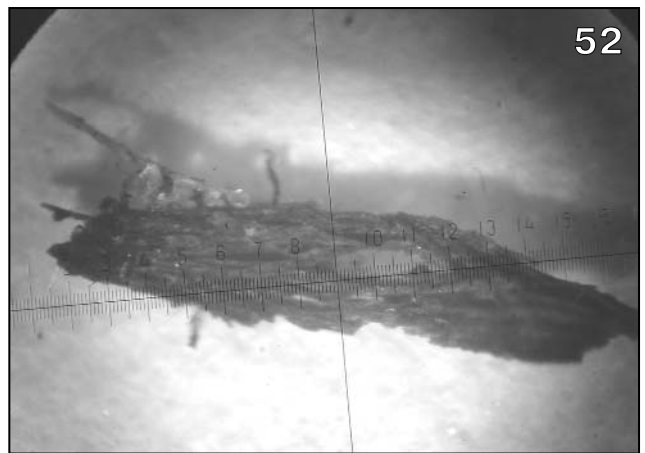
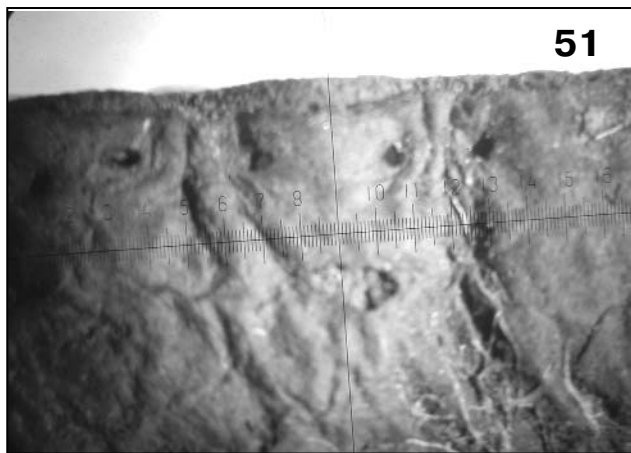
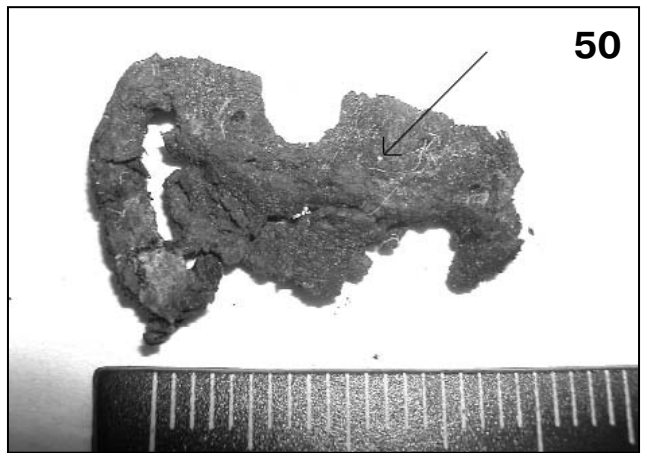
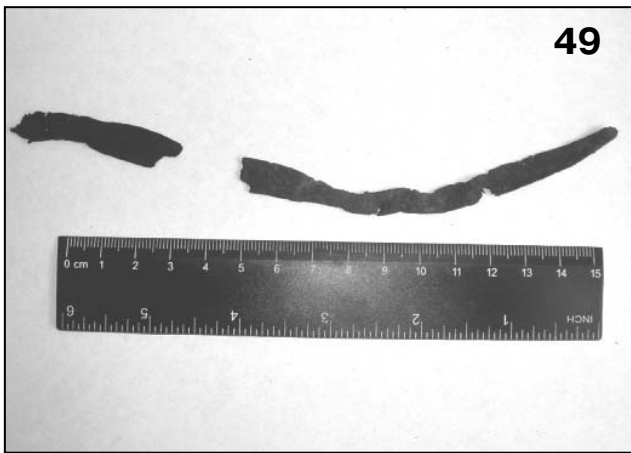
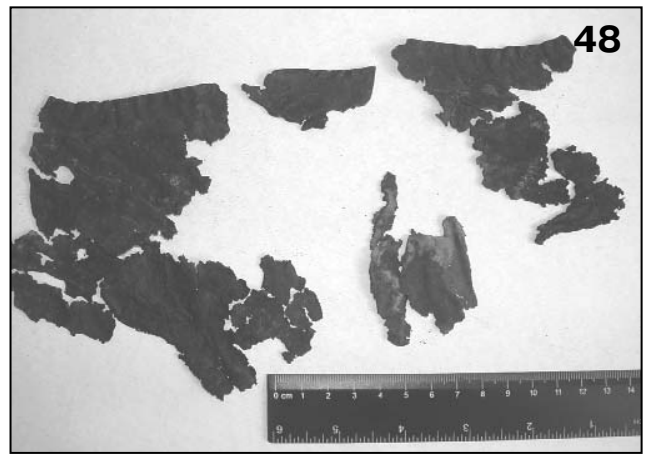
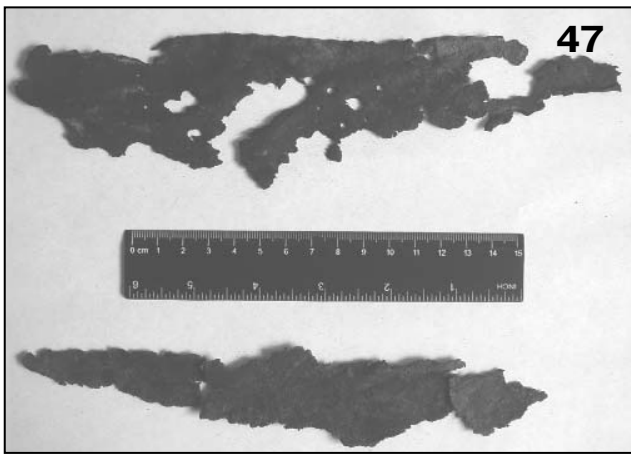
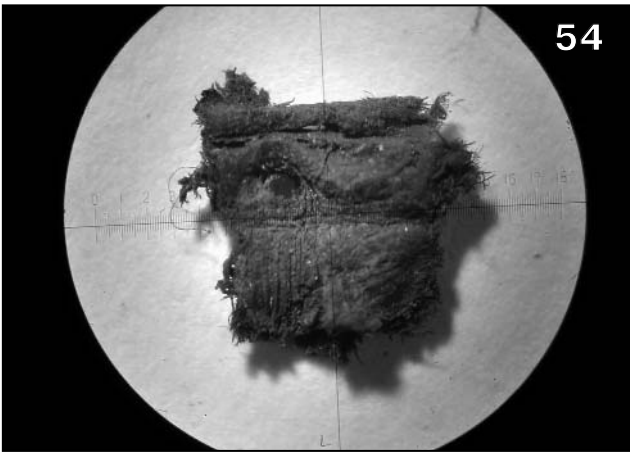
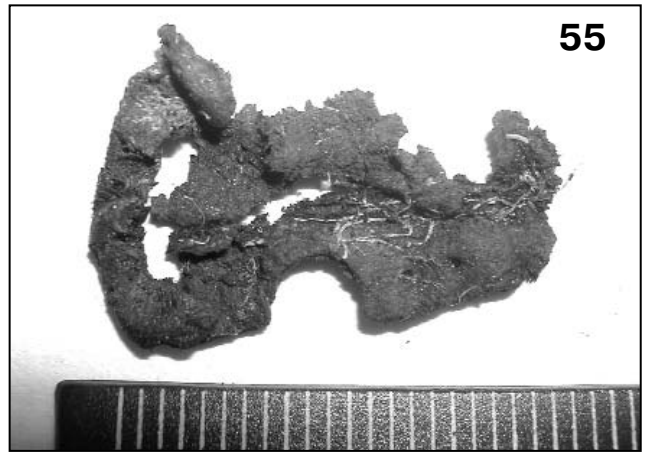

Рис. 47. Зразок шкіри шароварів.
 Рис. 48. Зразки шкіри від підсумку-кисета.
 Рис. 49. Шкіряний шнурок-зав'язка від сумочки.
 Рис. 50. Шкіряна петля-фіксатор до підсумка, лицьовий бік (стрілкою позначений стрижень заклепки).
 Рис. 51. Край підсумка з отворами від шва (збільшення у 8 разів).
 Рис. 52. Рештки з'єднувальної нитки шва підсумка (збільшення в 56 разів).
 Рис. 53. Зразок внутрішнього шару шкіри підсумку-кисета (збільшення у 16 разів).

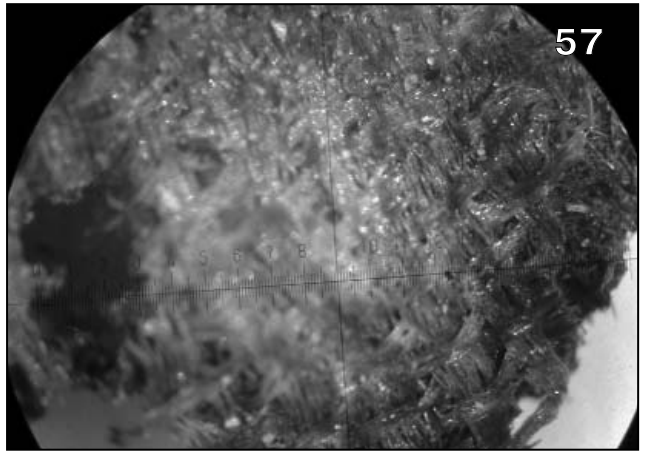
54

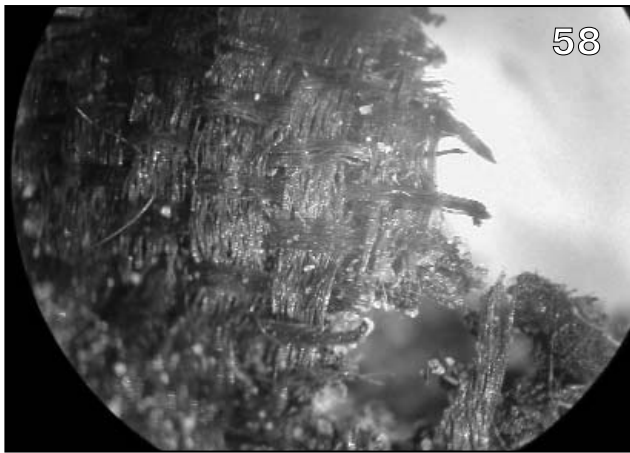
55

56

57

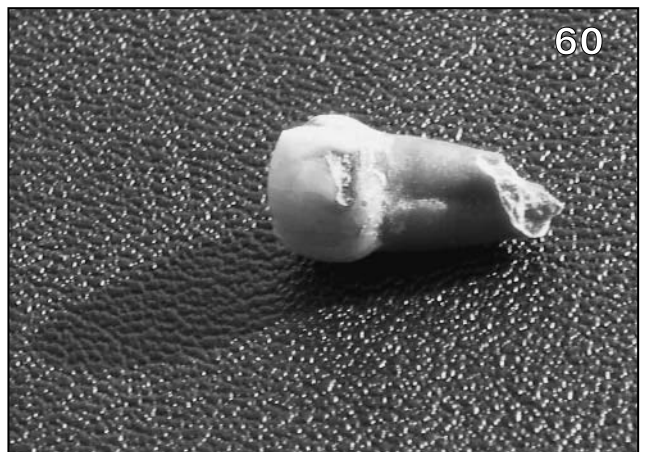

58

Рис. 54. Зразок шкіри підсумку-кисета (збільшення у 16 разів).
Рис. 55. Петля-фіксатор, зворотній бік (збільшення у 16 разів).
Рис. 56. Ділянка шва на рештках підсумка (збільшення у 56 разів).
Рис. 57. Зразок текстилю із зав'язки жилета (збільшення у 32 рази).
Рис. 58. Зразок текстилю із зав'язки жилета (збільшення у 56 рази).
Рис. 59. Група верхньощелепних фронтальних зубів з ознаками гіпоплазії.
Рис. 60. Карієс молочного зуба.

59

60

Золотої Орди, але за китайською технологією. Наступні археологічні дослідження, сподіваємося, нададуть змогу розібратися в цьому більш істотно. А на сьогодні, відзначаючи китайське виробництво нашого шовку, будемо мати на увазі ці дві можливості.

Щодо шкіри, то досить вірогідно, що вона була продуктом місцевого виробництва. Однак, остаточно це стверджувати неможливо, оскільки для таких висновків потрібні нові джерела та дослідження. Тільки накопичення бази даних (збільшення кількості вивчених зразків, удосконалення дослідницьких методик) дозволить у майбутньому вирішити це питання.

Література

- Выборнова А.А.** Судебно-химическое исследование вещественных доказательств. — Москва, 1955. — С.71-72, 78-79.
- Давидан О.И.** Ткани Старой Ладоги // АС ГЭ. — Ленинград: Аврора, 1981. — Вып. 22. — С.100 - 113.
- Ландратова О.Б., Голиков В.П., Орфинская О.В., Владимирова О.Ф., Егоров В.Л.** Исследование уникальных археологических памятников из собрания Государственного исторического музея — комплексов одежды XIII — XIV вв. — Москва: изд. ГИМ РФ, 2002. — С.68.
- Лубо-Лесниченко Е.И.** Китай на Шелковом пути (шелк и внешние связи древнего и раннесредневекового Китая). — Москва, 1994. — С.16.
- Сидоров А.С.** О витье волокнистых веществ // ИГАИМК. — Ленинград, 1930. — Вып. 5. — 12 с.
- Федорович Е.Ф.** Методика исследования археологических тканей // СА. — Москва, 1965. — № 4. — С.126.

Список скорочень

АВУ — Археологічні відкриття в Україні, Київ
АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН — Академія наук
АС — Археологический съезд
АС ГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург
ВАТ — Відкрите акціонерне товариство
ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я
ГИМ РФ — Государственный исторический музей Российской Федерации, Москва
ДГУ — Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения, Санкт-Петербург
ЗГУ — Запорожский государственный университет, Запорожье
ЗДУ — Запорізький державний університет, Запоріжжя
ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІА — Інститут археології
ІГАИМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры, Ленинград
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, Київ
НАНУ — Національна Академія наук України, Київ
ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони і досліджень пам'яток археології, Полтава
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДПУ — Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПУ — Пам'ятки України, Київ
ПУАК — Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
СА — Советская археология, Москва
САИ — Свод археологических источников, Москва
СЭ — Советская этнография, Москва
Тр. — Труды
УЕ — Українська енциклопедія ім. М.Бажана, Київ
Ф.е. — Фонд експедицій
ХУ — Харьковский университет, Харьков
ЦОДПА — Центр охорони і досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ і УТОПК — Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

Резюме

Работа продолжает серию изданий "Древности окрестностей Комсомольска", посвящённую введению в научный оборот материалов охранных археологических исследований в зоне сооружения карьера Еристовского месторождения железистых кварцитов ОАО "Полтавский горно-обогатительный комбинат" вблизи г.Комсомольск Полтавской области. Появлению в свет этого издания предшествовали раскопки одного из курганов (№ 9/2003 г.) в составе группы I — группы курганов Стовбуватой могилы у с.Волошино Дмитровского сельского совета г.Комсомольск, расположенной на песчаном останце второй надпойменной террасы левого берега р.Псёл, среди двух рукавов старого русла реки у её устья, в 6-7 км к северо-востоку от города. Именно в этом небольшом кургане выявлен первый и, тем более, уникальный погребальный комплекс золотоордынской эпохи, предшествовавший своим открытием выявлению курганного и грунтового некрополей эпохи Золотой Орды.

Культурно-хронологическая атрибуция и комплексная характеристика материалов, выявленных в этом погребении, являются основной задачей настоящего исследования.

Издание предварено короткой характеристикой истории изучения разрозненных древностей золотоордынской эпохи, известных в Днепровской левобережной террасовой лесостепи, начиная с первой четверти XX в., а также обзором существующих в междуречье Орели и Сулы памятников второй половины XIII-XIV вв., с археологической картой их местонахождения.

Приводится описание места проведения раскопок, группы курганов I у с.Волошино, параметров и стратиграфии исследованного кургана, выявленных в нём комплексов.

Распаханная насыпь кургана № 9 находилась в восточной части группы, имела высоту около 0,45 м, диаметр — 13,5 м, была возведена из серо-

коричневой и светлосерой супеси в два этапа — в эпоху энеолита и в золотоордынское время. В северо-западную полу кургана были впущены два погребения начала позднесредневековой эпохи, к югу от которых выявлены следы кострища, составлявшие единый комплекс.

Погребение 1 осуществлено в меридионально ориентированной яме, с небольшим отклонением к юго-востоку-югу — северо-востоку-северу, впущенной на глубину 1,25 м от уровня дневной поверхности, или 1,50 м от репера. Яма имела простую подбоеобразную форму, расширенные к низу короткие стенки, суженные в нижней части — длинные, небольшие уступы вдоль последних, с уровня 1,20 м. Размеры ямы в основании составляли 0,45-0,50 x 2,00 м.

Нижняя часть погребальной ямы была оформлена в виде углубления (0,2-0,4 м), прямоугольной, вытянутой в плане формы, которое предназначалось для установки деревянного гробовища (0,45-0,50 x 2,00 м). Оно имело дощатое перекрытие, в виде 18-ти тонких досок, длиной 0,50-0,60 м, при ширине 8-12 см, уложенных поперёк длинной оси ямы. По центру перекрытия лежали детали деревянной повозки и развал туеска из бересты. У стенок сохранились остатки дощатого, подпрямоугольной формы, каркаса гробовища, изготовленного из тонких досок, на дне — решетчато скреплённые тонкими плахами.

Погребение осуществлено посередине гробовища, с ориентацией головой на юг — юго-запад. Скелет захороненного в нём ребёнка сохранился в анатомическом порядке, в несколько фрагментированном состоянии. Девочка в возрасте 11-12 лет была помещена в гробовище вытянуто, на спине, правая рука — вдоль туловища, левая, согнутая в локте, — на груди. Стопы ног сведены.

Вокруг скелета и под ним обнаружено скопление войлочного тлена, с остатками тонких коррозированных железных гвоздей, следы текстиль-

ного савана, из волокон растительного происхождения. В головах отмечено скопление остатков войлока от небольшой подушечки. На теменных костях развала черепа сохранились остатки текстильно-кожаного головного убора. На и под костями таза, ног обнаружены остатки кожи и ткани костюма. Тут же выявлены нескольких кожаных петелек и завязок от одежды — жилета. В области пояса сохранились фрагменты кожаной сумочки-кисета, её застёжка, среди которых находилось 6 астрагалов.

Слева от погребённой обнаружен развал железного ножа, с остатками деревянных накладок и следами истлевших кожаных ножен. Рядом с костями стоп ног выявлены следы обуви типа мягких полусапожек, изготовленных из кожи и бархата. У стенки ямы — часть рамки железной ременной пряжки, с профилированным язычком, накипевшими на ней отпечатками нескольких типов тканей.

Наличие археологической органики, отпечатков текстиля позволило, со значительной степенью полноты, реконструировать убор погребённой.

Расположенное рядом погребение 2 являлось жертвенным комплексом — захоронением лошади, помещённым в неглубокую яму овальной в плане формы, размером 0,85x1,40 м, опущенным на глубину 0,70 м от поверхности. Кости лошади располагались в двух скоплениях, в одном из которых находились обломки основ конечностей и таза животного, в другом — большие кости передних ног, челюсти, фрагменты черепа.

В 2 м к юго-востоку, на глубине 0,4 м, располагались остатки круглого в плане кострища, обозначенные пятном пепла, прокала и углей круглой в плане формы, диаметром 45 см и толщиной 2 см. Все эти объекты составляли единый комплекс, выделявшийся уникальным набором находок.

В ходе антропологического изучения костных останков ребёнка, одонтологического обследования (в рамках развивающихся наук — палеостоматологии и судебно-медицинской антропологии) было исследовано состояние здоровья девочки-кочевницы послемонгольского времени, что позволяет, едва ли не впервые для степных древностей Левобережной Украины XIV в., получить представление о медицинских знаниях и возможностях той эпохи.

Прослежена редкая форма системной гипоплазии зубов, история течения этой болезни, установлены причины — этиологические факторы, предшествовавшие появлению заболевания.

Отмечен кариес первой дентиции зубов, явившийся следствием ослабления защитных сил организма и общесоматических расстройств, приведших, видимо, к смерти погребённой. Обе нозологические единицы были, скорее всего, отражением сложных процессов метисации, происходивших в кочевническом обществе золотоордынской эпохи.

Среди инвентаря погребения находилось несколько предметов, косвенно подтверждающих медицинские заключения о слабом здоровье погребённой. Это и остатки лёгкой повозки, на которой могла провести последние дни больная девочка, и набор игрально-гадальных костей, свидетельствующий о малоподвижном образе жизни, а также отсутствие следов верхнего пояса в комплекте костюма — как подтверждение ещё не состоявшегося обряда инициации, в то время, когда её сверстники в таком возрасте вполне уже могли его пройти.

Вместе с тем, анализируя антропологические материалы трёх соседних подкурганых погребений кочевников из окрестностей с. Волошино, получены определённые сведения о состоянии здоровья нескольких поколений обитателей стойбища в нижнем течении Псла, которые вели "непокойный" способ жизни, иногда использовали дентальные органы с технической и профессиональной целью, питались крайне нерегулярно, употребляя чаще однообразную пищу. Всё это указывает на очевидные последствия инвазии различных комплексов хозяйствования, пришлый характер золотоордынского степного населения, которое включило в свой состав и определённые контингенты местных кочевников — бывших конфедератов Руси, и, видимо, представителей древнерусского этноса, и потомков ала-но-яских переселенцев из бассейнов Северского Донца, Дона, а также отдельных районов Северного Кавказа.

В погребении 1 обнаружен сравнительно немногочисленный сопутствующий инвентарь, который, между тем, отличался исключительно ярким набором артефактов из органических материалов, частично законсервированных супесчано-солонцеватым грунтом останца с группой курганов Стовбுவатой могилы. Небольшую коллекцию вещевых находок, кроме остатков повозки, можно считать сугубо ординарной, хотя именно она даёт все основания для культурно-хронологической атрибуции погребения.

Детали повозки представлены тремя обломками брусьев подпрямоугольного и скругленно-подпрямоугольного сечений. Все они были вы-

ложены на перекрытии погребения в одну линию: детали коробчатой рамы, основания рамы или оси и доски бортовины повозки. На всех из них сохранились следы отверстий под шипы, пропилены и участки фигурных углублений, предназначенных для соединения деталей.

Выявленный на перекрытии развал берестяного изделия принадлежал остаткам овального в плане, цилиндрического по форме туеска, с загнутым во внешнюю сторону бортиком верхом, высотой 8-9, длиной 16-17 и шириной 12 см. Приводится вариант реконструкции этого сосуда.

Обломок рамки железной ременной пряжки, типа Д-1 по Г.А.Федорову-Давыдову, принадлежал круглопроволочному и круглому по форме изделию, с выгнутым язычком. На рамке прослежены отпечатки двух тканей — шерстяной укрепляющей подкладки тонкого кожаного пояса и шелковой тафты от нижней бельевой рубашки.

Изучение развала железного одностороннего ножа, типа I по Г.А.Федорову-Давыдову, позволило установить наличие на нем железной пластинчатой обоймицы в основании черенка, а также двух деревянных накладок рукояти, изготовленных из орешника. Кроме того, на лезвии ножа обнаружены остатки кожаных ножен тёмно-коричнево-красного цвета и отпечатки двух типов тканей — названного выше шелка и текстиля растительного происхождения, видимо, использовавшегося как саван.

Выявленные среди остатков кожаной сумочки игрально-гадальные кости — астрагалы, имели следы ножевых насечек и надрезов от разделки туши. На трех из них обнаружены прочерченные обозначения в виде косоугольного креста и сеток двух типов — прямой и скошенной.

Кроме случайных обломков лепной керамики эпохи бронзы, в заполнении погребения находился единственный незначительный фрагмент гончарного золотоордынского сосуда с поверхностью светлооранжевого цвета.

Изучение остатков органики и отпечатков тканей, кожи и войлока, обнаруженных в погребении, позволило установить состав и реконструировать, в определенной степени полноты, внешний вид костюма погребенной. Костюм состоял из головного убора, двух шелковых рубаш свободного кроя, с длинными и широкими рукавами, штанов-шаровар, состоящих из полосок кожи, соединенных шелковыми вставками, собранными по низу в кожаные манжеты. Он был дополнен жилетом из цельнокроенного куска кожи с завязками оригинальной формы. В качестве обуви исполь-

зовались мягкие полусапожки, сшитые из кожи, замши и бархата, стельки в которых были изготовлены из тонкого войлока.

Довольно оригинальным является и головной убор — кожано-текстильная лента, перевитая в качестве украшения полосой из очень тонкой шелковой ткани, значительно более светлого оттенка, с дополнительными декоративными элементами в виде кожаных шнуров с узелками.

Приводятся описания сохранившихся деталей и конструктивных элементов костюма, их выкройки, воссоздана техника использовавшихся швов, установлены материалы, отчасти — способы их изготовления, окраски, базирующиеся на лабораторных исследованиях органических остатков, сообщениях древних авторов, литературных источниках, этнографических данных. Обосновывается восстановление цветовой гаммы текстильных и кожаных элементов костюма, варианты реконструкции отдельных изделий и комплекса убора в целом.

В ходе реконструкции костюма восстановлен внешний вид и способ изготовления кожаной сумочки-кисета, в виде небольшого мешочка, размером 6-7х14 см, имевшей верхний волнистый край, отверстия для продевания кожаного шнура и петельку-фиксатор для закрепления узла-завязки. Лабораторными исследованиями выявлен сложный фигурный крой и тщательное сшивание кожаной петельки для сумочки. Приводятся аргументы в пользу исполнения последней в одном из городских центров Среднего Поволжья.

Реконструируется и гробовище, устроенное из досок разобранного транспортного средства — повозки, обшитое внутри войлоком и тканью, анализируются и другие материалы, выявленные в погребении.

Результаты изучения комплекса кургана № 9 у с. Волошино позволяют датировать его началом первой половины XIV в. Этому не противоречит наличие в составе инвентаря игрально-гадальных костей, других предметов, прежде всего, деталей повозки, несовместимых с мусульманской погребальной традицией, которая стала доминировать на золотоордынском пограничье с лесостепными землями Левобережья во второй половине XIV в.

Восстановленные детали текстильно-кожаного костюма девочки-кочевницы послемонгольской эпохи позволяют получить довольно полное представление о детской и взрослой женской одежде, а также обуви этой эпохи. Кстати, изготовление костюма рассматривается как единовременный акт, осуществлённый под заказ городским ремеслен-

**Рис. 61. Реконструкції жіночих костюмів східного типу XIV-XV ст.
Реконструкції женских костюмов восточного типа XIV-XV вв.**

*За К.К.Стамеровим (1978) і матеріалами розкопок в околицях Волошиного (2005).
По К.К.Стамерову (1978) і матеріалам розкопок в окрестностях Волошино (2005).*

ником. Проведенные антропологические исследования позволяют сделать определённые выводы о состоянии здоровья детей и взрослого населения предстепий Днепроовского Левобережья, некоторых медицинских знаниях начала эпохи позднего средневековья.

Издание дополнено заключением реставрационно-лабораторной экспертизы археологической органики из погребения 1 кургана № 9 в окрестностях с.Волошино, подготовленным Лабораторией реставрации и технологии археологических тканей Музея археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском Национальном университете им.В.Н.Каразина, с вос-

произведением фотоизображений деталей изделий из кожи и текстильных материалов под микроскопом, с различной степенью увеличения.

В заключение, авторы выражают искреннюю признательность участникам тщательного и многодневного исследования остатков уникального погребения — бессменным сотрудникам Охранной археологической экспедиции Полтавского областного Центра археологии *В.В.Лямкину* и *А.В.Сидоренко*, а также старшему научному сотруднику — реставратору Музея археологии и этнографии Слободской Украины при Харьковском Национальном университете *Т.Н.Крупне*.

Наукове видання

**Супруненко Олександр Борисович
Артем'єв Андрій Владиславович
Маєвська Світлана Василівна**

Додаток
Крупа Тетяна Миколаївна

Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного

**Серія „Старожитності околиць Комсомольська”
Частина II**

Українська мова, резюме — російська мова.

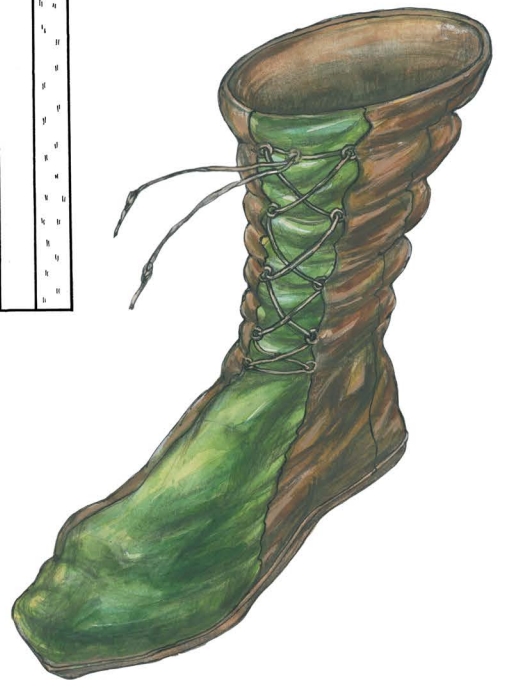
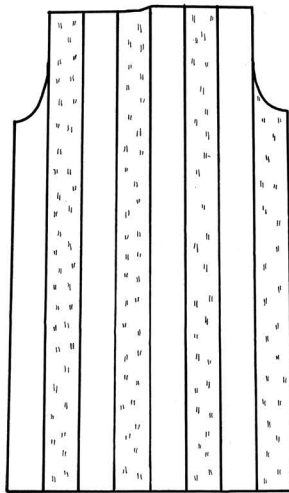
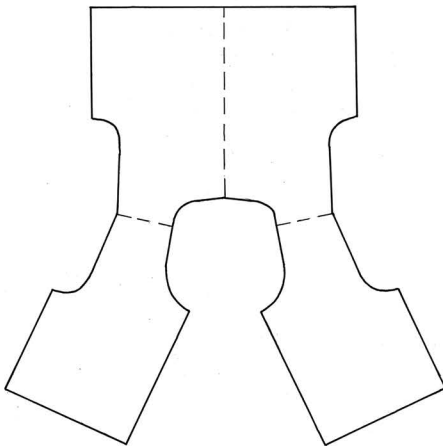
Оригінал-макет виготовлений Видавничим центром „Археологія”
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, тел./факс (053-22) 2-26-12

Відповідальна за випуск — **Максименко Г.М.**
Відповідальний редактор — **Кулатова І.М.**
Технічний редактор — **Тітков О.В.**
Художник — **Коваленко Г.В.**
Коректор — **Супруненко О.Б.**
Комп'ютерний набір — **авторський.**
Комп'ютерна верстка — **Тітков О.В., Удовиченко О.І.**

Здано в набір 12.02.2005. Підписано до друку 10.08.2005. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон, СкулБук. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 9,7. Ум.-фарб. відб. 11,8. Обл.-вид. арк. 10,6.
Тираж 310 прим. Вид. № 107. Зам. № 7/2005.

Віддруковано: Видавництво „Фірма „Техсервіс”,
36011, м.Полтава-11, вул.Мишенка, 2, тел./факс (053-2) 56-36-71

ISBN 966-8892-04-6

THE ANTIQUITIES OF THE KOMSOMOLSK ENVIRONS